

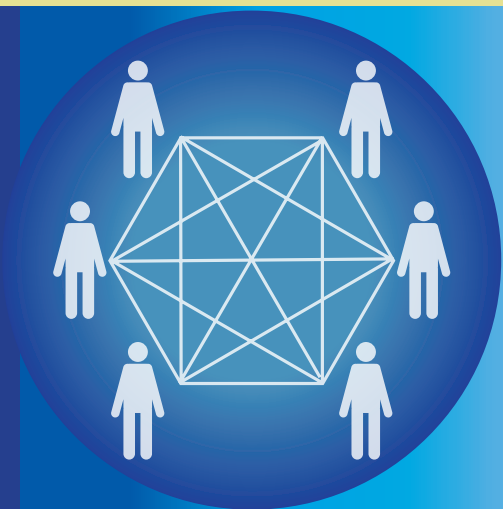
ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

5 клас

Вступ до історії України та громадянської освіти

Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5 клас

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

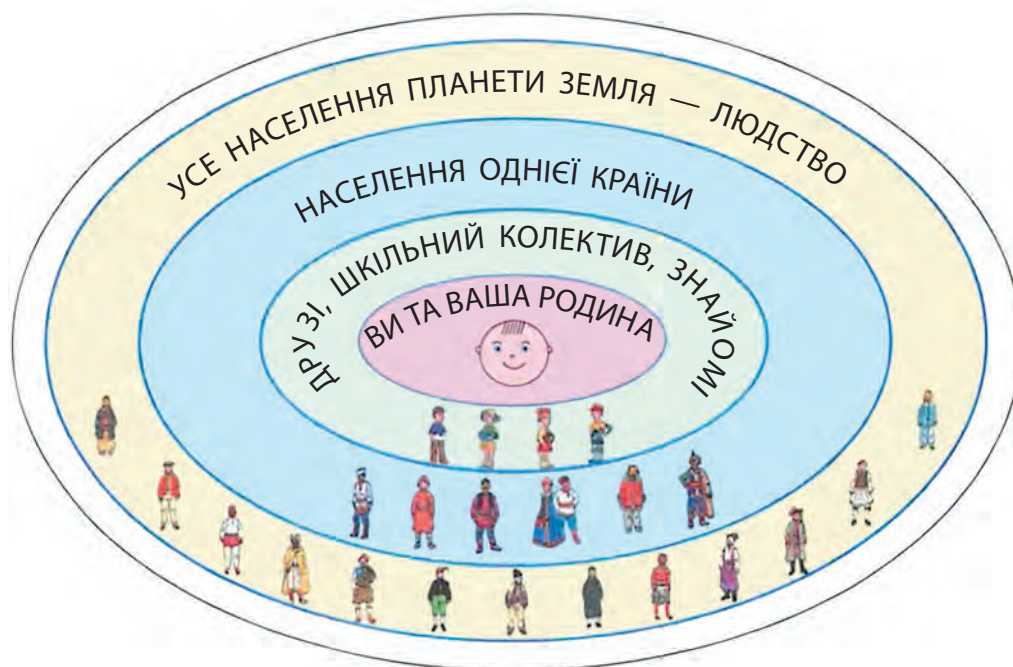
Харків
Видавництво «Ранок»
2022

Шановні п'ятикласники та п'ятикласниці!

Перед вами підручник з історії України та громадянської освіти. Це новий для вас навчальний предмет. Він об'єднує два важливі для розуміння життя людей, суспільства навчальні курси. Один — історія — вивчає життя людини й суспільства в минулому, інший — громадянська освіта — розкриває сфери сучасного суспільства та місце людини в ньому. Загальне уявлення про це ви отримали на уроках у початковій школі.

Людина є частиною суспільства. Відповідно, кожен/кожна з вас має власні досвід і бачення навколишнього світу. Вас оточують люди, ви живете в родині, навчаєтесь у школі, відвідуєте гуртки за інтересами. Ви є жителями міста або села, живете в державі Україна, яка, у свою чергу, є однією з майже 200 держав світу.

Живучи в суспільстві, ви щодня контактуєте з іншими людьми, навіть із тими, із ким особисто не знайомі. Пригадайте, із ким сьогодні ви спілкувалися, і ви зрозумієте, як у світі все взаємопов'язано, а ви є частиною одного великого цілого. Щоб краще уявити цю систему, представимо її у вигляді схеми.

Словник

Громадянська освіта — поєднання окремих наук про людину й суспільство, що вивчають окремі сфери людських відносин (пізнання, працю, спілкування, управління) у різних сферах — культури, господарства, суспільного поділу, організації влади.

РОЗДІЛ I. ЛЮДИНА, ПРИРОДА, СУСПІЛЬСТВО ТА ІСТОРІЯ

§ 1. Людина. Унікальність і неповторність кожної людини

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- чому людину визначають як біосоціальну істоту;
- чим унікальна людина.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які живі істоти вам відомі?
2. Кого називають людиною?

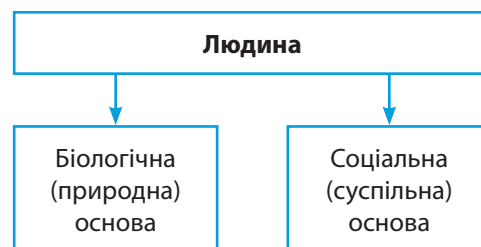
1. Людина — біосоціальна істота.

? Чи правильне твердження, що існувати самостійно, без інших людей, людина не зможе?

Світ, який нас оточує, наповнений великою кількістю живих істот: рослини, звірі, птахи, риби, комахи тощо. Серед усього живого на Землі можна впевнено виділити людину. Її відмінності від інших істот є очевидними. Що ж робить нас особливими? На це питання людство намагається знайти відповідь чи не стільки, скільки воно існує. Спробуємо визначити, чим саме ми відрізняємося від інших живих істот.

Відомо, що людина — **біологічна істота**. Частка «біо» в перекладі з грецької мови означає «життя». «Біологічне» — отже, живе. Людина, як і всі живі істоти, народжується, живе та вмирає. Вона потребує води, їжі та сну, має інстинкти.

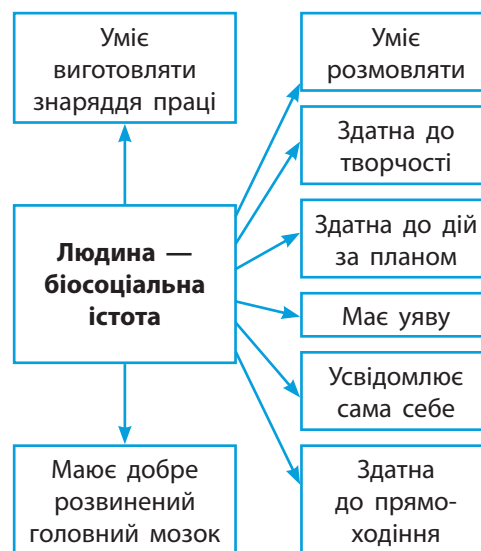
З іншого боку, повноцінно розвинути закладене природою людина може лише в середовищі собі подібних. Із покоління в покоління люди передають одне одному знання про навколишній світ, діляться досвідом спілкування та співжиття. Це вказує на іншу складову характеристики людини — **соціальну істоту**. Слово «соціум» перекладається з латинської мови як «спільнота», «суспільство». Отже, можна визначити, що людина — це **біосоціальна істота**.

Словник

Біосоціальна істота — жива істота, яка веде суспільне життя.

Спільнота — об'єднання живих істот для спільного проживання, діяльності.

? Розгляньте схему та доповніть її або спростуйте окремі складові.

? Чи можна стверджувати, що зображені підлітки проявляють свою індивідуальність?

2. Різні «виміри» людини. Унікальність і неповторність кожної людини.

? У яких «вимірах» перебуває людина за час свого життя?

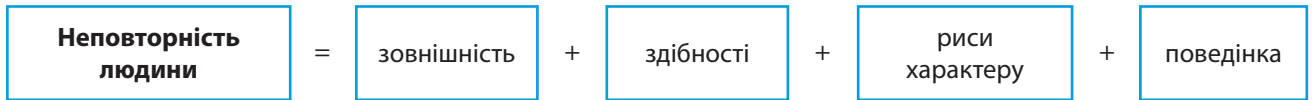
Для характеристики людини можуть використовуватися різні поняття залежно від того, які якості людини беруть за основу для визначення. При цьому термін «людина» вживають, щоб визначити людину як біологічний вид, наділений розумом. Це поняття відображає спільні якості всіх представників людського роду.

Окремого представника/представницю людства називають **індивідом**.

Як уже згадувалося, людина є істотою, яка не може повноцінно існувати поза суспільством. Індивід як член суспільства — це **особа**.

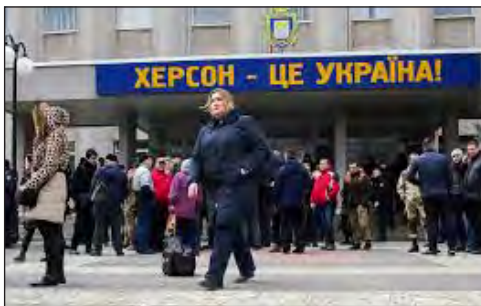
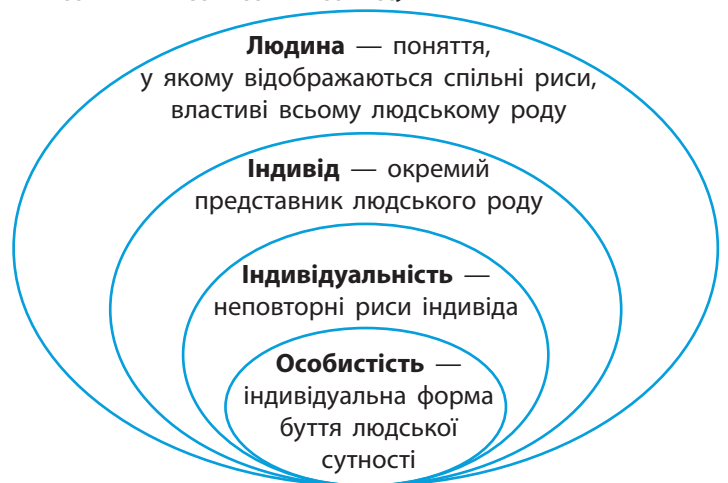
Коли йдеться про зв'язок людини з державою, її називають **громадянином/громадянкою**.

Людина як особа завжди має свою **індивідуальність** — сукупність своєрідних і неповторних, унікальних якостей, що відрізняють одну людину від іншої. Це поєднання зовнішності, поведінки, рис характеру та здібностей людини.

Усвідомлення людиною своєї індивідуальності, значення своїх якостей у суспільстві перетворює її на **особистість**. Кожна особистість є цінною насамперед тому, що у світі не існує нікого, хто повторював би її до дрібниць.

Співвідношення змісту понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»

Людина — частина суспільства

Шлях усвідомлення людиною себе, своєї унікальності й водночас подібності до інших людей і належності до різних груп суспільства, свого місця у світі приводить до визначення її **ідентичності**, а сам процес називають **самоідентифікацією (само-визначенням)**.

Прагнення самовизначення завжди було важливою потребою людини та однією з її головних відмінностей від тварини. Так, самоідентифікація пов'язана з усвідомленням людиною свого «я» і своєї окремішності від усього, що її оточує, а тварини це робити не можуть. Самоідентифікація людини також є неодмінною умовою її психічного здоров'я. Вона дає змогу усвідомлювати ідентичність інших людей.

Розуміння своєї ідентичності допомагає людині краще усвідомлювати й виражати, ким вона є не лише як особистість, але і як частина спільноти.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Людина — унікальна й неповторна істота. Особливістю людини є поєднання біологічного і соціального. Вона розвивається під впливом природного та соціального середовища.
- Усі люди дуже різні. Кожна людина має характер, власні інтереси й потреби, здібності й таланти, але все це вона може реалізувати лише в суспільстві.

Запитання і завдання

1. Що означає вислів «людина — біосоціальна істота»?
2. **Коллективне обговорення.** У чому полягають неповторність і унікальність кожної людини?
3. Як можна пояснити поняття «суспільство»? Що дає суспільство людині?
4. Поясніть висновок відомого біолога XIX ст. Чарльза Дарвіна, який у своїй головній праці «Походження видів» писав, що «люди і тварини відрізняються лише ступенем умінь, а не якістю».
5. **Робота в парах.** Обговоріть і наведіть приклади-докази, що людина є біологічною істотою, і приклади-докази, що вона — соціальна істота.
6. Чи дійсно унікальність людини дає їй право домінувати над іншими живими істотами?
7. **Коллективне обговорення.** В історії відомо близько 30 випадків, коли діти в ранньому віці потрапляли до тварин (вовків, ведмедів, мавп, леопардів) і виховувалися серед них, а потім поверталися до людей. Усі

Ідентичність — сукупність установок, уявлень, пов'язаних із власним усвідомленням (самоідентифікацією) індивіда та його самооцінкою в суспільстві.

Самоідентифікація — ототожнення особою, групою осіб або спільнотою людей себе за певними ознаками; визначення образу себе, своїх моральних орієнтирів і цінностей, що визначають власну поведінку та рішення.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Самоідентифікація є одним із ключових елементів особистості людини. Позитивна чи негативна самоідентифікація може значно впливати на поведінку. У житті вам не раз доводилося стикатися із самоідентифікацією. Наприклад, коли ви обираєте фотографію для свого профіля в соціальній мережі. Спробуйте відповісти на запитання, яким/якою ви є відповідно до своєї аватарки. Головні питання самоідентифікації: «Хто я?», «Хто я є для інших?».

Самоідентифікація особистості

? Поміркуйте, що своїм вбранням намагалися показати підлітки.

вони ледь виучували декілька слів, не могли опанувати прямоходіння і, як правило, незабаром помирили. Як ви вважаєте, чому так складалася доля цих людей? Чому, повернувшись до людського суспільства, вони не могли стати його членами?

8. **Робота в групах.** Обговоріть і дайте відповідь на запитання. Вам має бути знайомий літературний герой Мауглі з книги письменника Редьярда Кіплінга «Книга джунглів». Що, на вашу думку, у його житті відповідає дійсності, а що є вигадкою?
9. Розгляньте фотографії та визначте, де відображено прояви біологічного, а де — соціального в людині.

10. Чи доцільно стверджувати, що розвиток людини можна представити як витіснення природного (біологічного) в людині соціальним?
11. **Коллективне обговорення.** Які існують суперечності в унікальних властивостях людини?
12. Розгляньте фотографію. Якою є самоідентифікація учня? Чи відповідає вона дійсності? Поміркуйте, що могло його спонукати до такої самоідентифікації.

§ 2. Людина і природа

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про взаємозалежність людини і природи;
- про необхідність збереження природного середовища.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке природа?
2. На які дві частини поділяється природа?
3. До якої частини природи належить людина?

1. Людина як частина природи. Вплив географічного положення, клімату, доступу до природних ресурсів на спосіб життя та світогляд людей.

- ? Чи можна стверджувати, що природа підказує людині шлях до виживання?

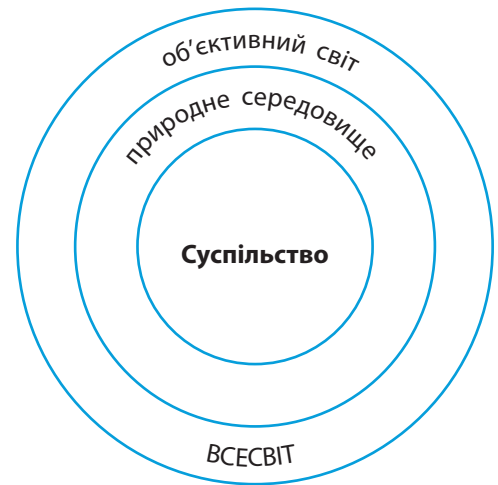
Як вам уже відомо, природа — це весь навколишній світ, тобто світ, який вас оточує. Це не лише рослини і тварини, а й, наприклад, моря чи гори. Людина також є частиною природи.

Із природного середовища людина бере кисень для дихання, воду та продукти харчування, використовує величезний обсяг природних ресурсів для того, щоб облаштувати своє життя: від будівництва житла до виготовлення дитячих іграшок.

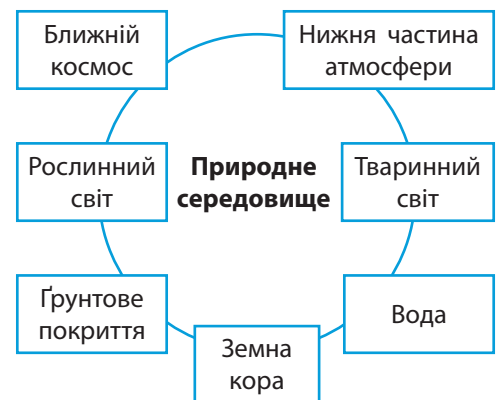
Людина давно навчилася пристосовуватися до природних умов. Навіть зараз раціон харчування людей значною мірою залежить від того, які рослини і тварини поширені в певному регіоні та їх найкраще тут вирощувати.

Упродовж тисячоліть людство знаходило різні шляхи пристосування до навколишнього середовища. Так, жителі степів віддавали перевагу розведенню овець, корів, коней. Це змушувало їхніх господарів постійно переселятися на нові території у пошуках кращих пасовищ. Так у цих краях люди перейшли до **кочового способу життя**. У лісостеповій зоні, де були гарні ґрунти, люди обробляли землю та вели осілий спосіб життя. Донедавна в Ісландії та деяких інших північних країнах, де майже не ростуть дерева, люди зводили свої помешкання з каменю, а дахи вкривали дерном. А деякі народи крайньої півночі взагалі будують помешкання з брил спресованого снігу або льоду.

Природа в широкому розумінні слова

Природа у вузькому розумінні слова

Словник

Кочовий спосіб життя — спосіб життя, господарської діяльності, за якого скотарі-кочівники переміщувалися за своїми стадами від пасовища до пасовища, часто на великі відстані, і не мали постійного житла.

Наскельний малюнок первісних людей. Загінне полювання. Цей вид полювання призвів до винищення бізонів, що були поширені на землях сучасної України в давнину

Оволодіння вогнем первісними людьми. Сучасний малюнок

Оранка поля в давні часи. Сучасний малюнок

? Що змінилося в навколишньому середовищі з появою землеробства?

Існують й інші приклади. Близько 70% території Нідерландів були б затоплені морем, якби не система каналів, дамб і насосів для відкачування води. Із XII ст. населення країни зводить і ремонтує ці споруди, щоб захистити себе від повеней та затоплень.

? Висловіть свої припущення, чому кочове населення не зводило кам'яних будинків.

2. Історичні етапи взаємодії людини і природи.

? Чи можна стверджувати, що за всю свою історію людство лише нищило навколишнє середовище?

Від часу своєї появи людство так чи інакше взаємодіяло з природою. Згідно з висновками вчених, жодна жива істота за своє існування не змінилася так, як людина. Тільки вона змогла невпізнанно перетворити себе та світ навколо.

Коли людина навчилася користуватися вогнем, це дозволило їй зігріватися холодними ночами, відлякувати хижаків, освітлювати темні місця. Крім того, приготовлена на вогні їжа була поживнішою, ніж сира. Згодом розширилася територія проживання людей, і вони розселилися по всьому світу.

? Поміркуйте, чи є вогонь частиною природи.

Близько 11 тис. років тому завершився останній льодовиковий період. Розтанули льодові шапки, що вкривали в тому числі значну територію України — на місці Києва товщина льоду сягала 2 км! Ця подія докорінно змінила клімат на Землі. Наприклад, на наших землях у давні часи на місці холодних степів виростили листяні ліси, розлилися численні річки. Змінився рослинний і тваринний світ: вимерли великі ссавці, такі як мамонти, на яких раніше полювали люди. Усе це змусило людину шукати нові джерела їжі, змінювати спосіб свого життя.

Великим втручанням людини в природу стало винайдення землеробства і скотарства. Людина почала перетворювати лісові масиви на поля й пасовища. Степ наповнився стадами свійських тварин (коні, вівці, велика рогата худоба). В інших місцях природне різноманіття рослин змінилося кількома видами, найбільш придатними для харчування (переважно зернові культури).

? Як змінилося природне середовище внаслідок появи землеробства та скотарства?

Нерідко таке активне втручання людини ставало причиною природних катастроф і призводило до занепаду людських поселень. Про це ми ще не раз будемо говорити, вивчаючи історію Стародавнього світу.

Чергове велике втручання людини в природу відбулося після винайдення людиною парового двигуна, масового будівництва фабрик і заводів. Паливом для парових двигунів було вугілля: чорний дим та смог від спаленого вугілля в містах вкривали небо, забруднювали повітря, а чорна кіптява осідала на будинках.

Людина значно змінила зовнішній вигляд нашої планети. Так, від початку ведення господарської діяльності площа лісів скоротилася наполовину. Освоєні людиною землі зараз становлять 60% поверхні суходолу.

Загалом для людської спільноти характерні два шляхи адаптації (приспособування) до природного середовища: змінювати довкілля для своїх потреб або змінювати себе чи свою поведінку, прилаштовуючись до довкілля.

3. Вплив сучасної діяльності людини на навколишнє середовище.

? У чому полягає суть проблеми довкілля на сучасному етапі?

Мабуть, вам доводиться чути, що через господарську діяльність збільшилася кількість природних лих, відбувається **глобальне потепління**, яке докорінно змінює звичне середовище для всього живого.

Людство, переробляючи природні ресурси, залишає велику кількість відходів. Унаслідок цієї діяльності часто гинуть ліси, висихають річки, водойми, змінюється тваринний і рослинний світ. Відбувається і стрімке забруднення навколишнього середовища відходами виробництва та життєдіяльності людини. На деяких територіях людині вже не вистачає чисто го повітря, води.

Усе, що створила людина (міста, дороги, штучні водойми, сільськогосподарські та лісові угіддя тощо), уже не може повернутися до первісного природного стану. Тому зараз першочерговим стає питання захисту та відновлення природи там, де це можливо, і зміни поведінки людини у використанні природних багатств.

Промисловий краєвид міста

? Свідченням яких екологічних проблем є зображена фотографія?

Словник

Глобальне потепління — стрімке відхилення від норми температури поверхні Землі, яке спричиняє зміну клімату та перетворює природне середовище окремих регіонів планети на непридатне для життя людини.

Цікаво знати

Глобальне потепління пов'язане зі збільшенням вмісту вуглекислого газу в атмосфері, що відбувається через діяльність людини (виробництво, робота транспорту тощо). У разі, якщо температура підвищиться більше ніж на 1,5°C, посухи, дощі й вітри стануть ще сильнішими. Збільшиться площа пустель. Існуватиме вірогідність затоплення південних регіонів України.

Екологія — наука про взаємовідносини живих істот та навколишнього середовища.

Володимир Вернадський

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Одним із перших про єдність людини і природи висловився український вчений, академік Володимир Вернадський. Він стверджував, що людина найтісніше пов'язана з усім живим на планеті, тому як природний об'єкт залежить від довілля. У своїй поведінці вона має враховувати цю залежність. «Людина вперше реально зрозуміла, що вона — житель планети і може — мусить — мислити й діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особи, сім'ї або роду, держав або їхніх союзів, а й у планетарному аспекті», — запевняв учений.

Усі природоохоронні заходи, які проводяться в наш час, лише відтермінують можливу катастрофу. Проте усвідомлення цього — це вже великий крок на шляху до розв'язання проблем екології. У 2020 р. країни світу уклали Паризьку угоду, домовившись узгоджувати заходи для зменшення викидів вуглекислого газу, щоб зупинити глобальне потепління.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Людина є частиною природи та повністю залежить від неї.
- Тривалий час людина нерозважливо намагалася пристосувати навколишнє середовище до своїх потреб.
- На сучасному етапі людство дійшло до розуміння необхідності знайти вихід з екологічної проблеми.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Яке місце в природі посідає людина?
2. Чи можна стверджувати, що людина, змінюючи природу, змінювала й себе?
3. Як впливають географічне положення, клімат, доступ до природних ресурсів на спосіб життя та світогляд людей?
4. **Робота в парах.** Сучасна екологічна ситуація є досить унікальною, оскільки значно зросла інтенсивність і змінилася сама суть впливу людини на природне середовище. Із 1950 р. населення Землі подвоїлося, а через кілька десятиліть зможе подвоїтися ще раз. Можливості нашої планети не безмежні, вона більше не може нарощувати виробництво продуктів харчування. Які проблеми породжує ця ситуація? Обговоріть і поміркуйте, якими є шляхи її розв'язання.
5. **Робота в групах.** Обговоріть, що особисто ви можете зробити для зменшення проблеми глобального потепління.
6. Підготуйте плакат (постер) до всесвітнього Дня довілля, що відзначається 18 квітня.
7. Щороку організація Global Footprint Network аналізує використання природних ресурсів у різних країнах та на планеті загалом, обчислює і визначає День екологічного боргу. Це означає, що країна використовує більше ресурсів, ніж її довілля може відновити за рік. У 2021 р. День екологічного боргу для всього світу настав 29 липня, для України — 8 серпня. Про що свідчить ця інформація? Як слід на неї реагувати?

§ 3. Людина і суспільство. Групи (спільноти) у людському суспільстві

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке суспільство;
- які його функції;
- про роль груп у суспільстві та житті людини.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що називають суспільством?
2. Які риси роблять людину людиною?

1. Суспільство. Різноманіття груп (спільнот) у суспільстві та їхні види.

- ? Чи можна стверджувати, що головною метою утворення груп у суспільстві є спілкування?

Людина — істота соціальна й живе серед людей. Об'єднання людей заради здійснення разом певної діяльності або досягнення мети називається суспільством або спільнотою.

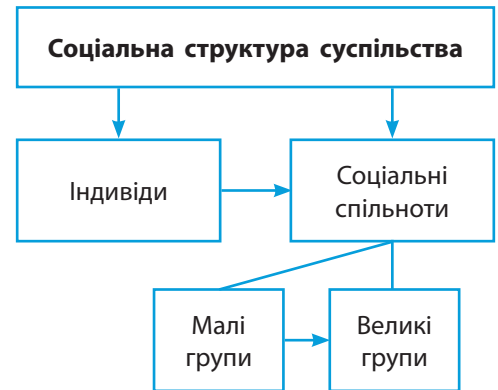
Спільноти, у яких конкретна людина є активним учасником, називають **малими групами**. Мала група налічує двох або більше учасників та учасниць, які об'єднуються спільними інтересами, спілкуються між собою, усвідомлюють свою належність до цієї групи та вважаються її членами з погляду інших.

Групами можна назвати сім'ю, шкільний клас, членів спортивної секції або гуртка за інтересами, спільноти в соціальній мережі тощо. Як правило, вони поділяють спільні погляди. Члени груп не обов'язково мають перебувати поряд, вони можуть навіть ніколи не бачити одне одного. Проте вони активно спілкуються заради спільної мети.

Здебільшого людина з'являється на світ у малій групі, і більша частина її подальшого життя проходить у ній.

Водночас існують і **великі групи**, або ще їх називають **соціальними**. Їх виділяють за певними ознаками — стать, вік, дохід, національність, місце проживання, освіта, професія, влада тощо. Вони є численними та розсіяні на значній площі.

Вони виступають своєрідним посередником між окремою людиною й суспільством. Соціальні групи

- ? За яким принципом створена мала група, що зображена на фотографії?

Сім'я — приклад малої групи

? Охарактеризуйте сім'ю як малу групу.

Словник

Держава — особлива форма організації співжиття спільнот людей, яка характеризується наявністю системи органів влади, законів, території тощо.

Туристична група

? Як ви вважаєте, на фотографії зображена тимчасова група чи постійна? Поясніть, за якими ознаками це можна визначити.

здійснюють відбір та утверджують основні звичаї, традиції, цінності, є носіями певної культури.

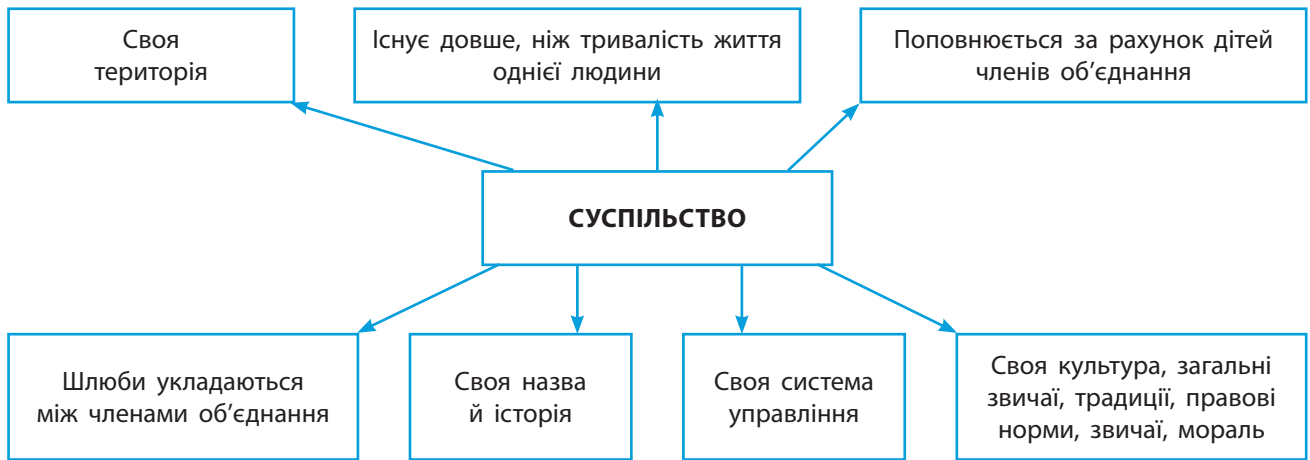
Поєднання малих і соціальних груп формує суспільство на визначеній території. Коли суспільство досягає певного етапу розвитку (економічного, політичного, соціального, духовного), виникають держави. Якщо взяти все людство, то це об'єднання великих і малих груп, спільнот, суспільств, держав.

Групи також поділяють на **постійні** та **тимчасові**. Члени постійних груп об'єднані спільними інтересами і тривалий час спілкуються між собою. До таких груп належать: сім'я, учнівський колектив, спортивна команда, колектив на роботі, жителі одного села тощо. Такі групи характеризуються стійкістю. Навіть коли людина з різних причин залишає цю групу, вона доволі часто підкреслює свою причетність до неї та намагається відновити хоча б епізодичні контакти.

Постійні групи й суспільства мають свою історію, яка складається з подій, що відбувалися всередині групи. Членів групи об'єднує пам'ять про них. Також у таких груп може виникнути власна мова: певні слова, словосполучення, жести, навіть погляди, які зрозумілі лише членам групи.

Тимчасові групи виникають, як правило, спонтанно, під час певних життєвих обставин (проїзд у громадському транспорті, відвідання магазинів, різних установ тощо). Вони швидко виникають і швидко припиняють своє існування. Проте можливе переростання тимчасової групи в постійну.

Основні ознаки суспільства

2. Життя людини в громаді.

? Яку роль соціальна група відіграє в житті людини?

Людина потребує бути в групі та залежить від неї. У групах відбувається формування людини, складаються життєві цінності. Тут зароджуються правила й норми, звичаї та традиції, гармонізуються людські стосунки. Саме в групі людина може поділитися своїми переживаннями, тим, чим ніколи не поділилася б із незнайомими людьми.

Для того щоб потрапити в певну групу (наприклад, вступити до університету), людина докладає зусиль. Буває так, що групи нам обирають батьки або так складаються обставини.

У малій групі формується особливий вид **міжособистісних відносин** — відносин, які виникають між добре знайомими людьми в процесі їх постійного особистого знайомства. За час існування людство з'ясувало **закон міжособистісних відносин**: те, як інші ставляться до людини, багато в чому залежить від того, як вона ставиться до себе. У міжособистісних відносинах головними є взаєморозуміння, взаємна довіра й солідарність. Людей, які з різних обставин випали зі своєї групи, називають **ізгоями**.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

■ Людина завжди живе серед людей. Усі люди різні. Одні приносять нам радість, інші — засмучують. Проте життя людини без інших людей неможливе.

Учнівський колектив — приклад малої групи

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Групи, які утворюєте ви або ваші однолітки, мають низку особливостей. У таких групах формуються власні правила поведінки, які запозичуються в дорослих. У них високо цінуються вірність, чесність. Різко негативно сприймаються зрада, порушення даного слова, жадібність, егоїзм тощо.

Члени групи доволі різко й жорстоко оцінюють тих, хто не поважає себе, не вміє відстоювати свої інтереси. У той самий час спостерігається таке явище, як **конформізм** — пристосуванство до всіх. Тобто намагання не йти на конфлікт із більшістю навіть у тих випадках, коли це може призвести до негативних наслідків.

Міжособистісні відносини — комплекс різних видів спілкування: вербальне і невербальне, міміка, жестикуляція, поведінкові особливості, емоційні прояви тощо.

За характером міжособистісні відносини поділяють на:

- офіційні (формальні): встановлення обов'язкових норм, відсутність права вибору партнера для спілкування, низька емоційність;
- неофіційні (неформальні): право вибору партнера, широка емоційна основа, відсутність чітких норм поведінки.

● ● ● ● **Зверніть увагу** ● ● ● ●

Кілька порад щодо того, як навчитися спілкуватися:

- цікавтеся тим, про що говорить співрозмовник;
- вчіться слухати, стежте за мімікою, частіше посміхайтесь та називайте співрозмовника на ім'я (дослідники вважають, що звук власного імені — один із найбільш приємних для людського слуху);
- позбавтеся слів-паразитів, оскільки вони роблять мову грубою і некомфортною для сприйняття;
- розвивайте власну культуру мови. Уміння чітко формулювати свою думку гарантує те, що співрозмовнику вона також буде зрозумілою.

? Розгляньте фотографію. Як складаються відносини між зображеними особами?

- Людство складається із суспільств і різноманітних груп. Головним у групі є спілкування. Під час нього ми розкриваємося самі та дізнаємося про інших.

Запитання і завдання

- 1. Колективне обговорення.** Навіщо людині людина?
- 2.** Якою є головна умова об'єднання людей у групи? Як утворюються групи? Чим різні групи відрізняються одна від одної?
- 3.** Яку роль у вихованні людини відіграють постійні групи?
- 4.** Як з'ясували вчені, загальна кількість людських груп перевищує кількість населення світу у 1,5—2 рази. Так, на Землі проживає близько 7 млрд осіб, а груп — понад 10 млрд. Чим можна пояснити таке співвідношення?
- 5. Робота в парах.** Обговоріть і наведіть приклади, як спілкування з іншими людьми допомагає вам у житті.
- 6. Робота в групах.** Обговоріть і наведіть приклади тимчасових та постійних груп.
- 7.** Які з перелічених спільнот можна вважати групами?
1) П'ятитисячний колектив заводу; 2) пасажирський склад туристичного автобуса; 3) пасажирський склад літака; 4) члени спортивної команди; 5) люди, що відпочивають на пляжі; 6) люди, що відвідують музей; 7) учасники та учасниці мітингу на майдані; 8) робочий колектив офісу; 9) учасники та учасниці спільноти в соціальній мережі.
- 8.** Який існує зв'язок між поглядами й потребами людей та їхньою належністю до певної соціальної групи?
- 9.** Поміркуйте, чи можливе тривале життя людини без людей.

§ 4. Минуле людини й суспільства. Що таке історія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історія, чи є вона наукою;
- як співвідносяться минуле, сучасне й майбутнє з історією;
- що вивчає історія України, а що — всесвітня історія;
- історія єдина чи багатоманітна.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке суспільство? Коли воно зародилося?
2. Як називають людину — члена суспільства?

1. Що таке історія.

- ? Чи можна стверджувати, що знання історії допомагає в житті?

Для чого вивчати історію? Це запитання ставить собі, мабуть, кожна людина. Відповідь на нього здається простою та очевидною — вивчаючи минуле, ми будуємо своє майбутнє, керуючись багатим досвідом поколінь, які жили до нас. Проте чи це дійсно так? Можна сказати: я ж не знаю минулого, і нічого зі мною не сталося й не станеться. У той самий час усі ми хочемо, щоб у майбутньому супроводжували тільки успіх і щастя. Однак нас завжди оточує сьогодення, коли треба приймати рішення, які вплинуть на майбутнє. Проте сьогодення походить з минулого. Таким чином, усі ми походимо з минулого, воно є частиною нашого життя. Із минулого випливають сьогодення та майбутнє. Минуле — це наше життя і наша історія.

У дитинстві або й пізніше може статися подія, яка унеможливить нормальне життя в сьогоденні та майбутньому. І людина живе з вантажем минулого, яке часто несуть і її близькі. Часто ми не готові прийняти себе такими, якими були раніше, не здатні усвідомити, що і все добре теж прийшло з нашого минулого. Хоча нам не під силу змінити минуле, але ми можемо змінити його наслідки. Кожен із нас має навчитися осмислювати досвід минулого та прогнозувати майбутнє, щоб приймати правильні рішення вже сьогодні.

До історії слід ставитися не лише як до науки. Її можна розглядати як захопливий спосіб пізнання

Словник

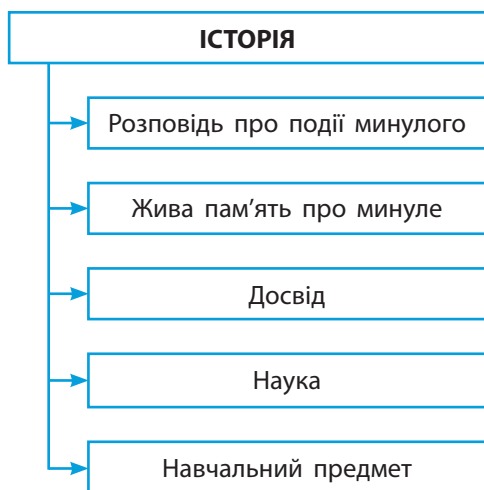
Історія — наука, що вивчає минуле людства та закономірності його розвитку.

Статуя музи Кліо

Цікаво знати

Тривалий час історія розглядалася не як окрема наука, а як частина літератури та мистецтва. Не випадково в грецькій міфології покровителькою історії вважалася одна з муз. Її зображали у вигляді молодої жінки з натхненим обличчям із сувоєм папірусу або пергаменту в руці. Ім'я музи історії Кліо походить від грецького слова «прославляю». І дійсно, перші історичні твори, як правило, прославляли правителів держав. Проте згодом люди намагалися розібратися в подіях, дати їм пояснення, відповісти на запитання: чому відбулося саме так, чим керувалися у своїх діях правителі.

? Розгляньте малюнок. Які предмети, що асоціюються у вас зі словом «історія», ви додали б до зображеного набору? Поясніть свій вибір.

Піраміди в Мексиці — спадок минулого. Сучасний вигляд

світу. Тут кожен знайде щось цікаве для себе. До того ж історія не раз дивувала людство своєю повторюваністю.

Історію також слід вивчати та розуміти, щоб мати право називатися по-справжньому освіченою людиною. Адже розуміти й пам'ятати, як зароджувалася та розвивалася державність своєї країни, як розвивалася культура людства — це ті знання, які роблять людину громадянином/громадянкою та виховують патріотизм.

Одного разу розпочавши вивчати історію, людина не може зупинити цей довгий і такий цікавий процес, часто він триває все життя. Історія оточує нас у наших містах і селах, вона живе в наших бабусь і дідусів, у нашому сьогодні. Треба тільки мати бажання долучитися до її таємничого змісту.

Історія не закінчиться доти, доки на нашій планеті існують люди. Кожен із нас своїми вчинками й діями продовжує її. Тому саме від нас залежить, якою буде історія нашої Батьківщини.

2. Особиста історія.

? Чим важлива ваша особиста історія?

Кожна людина має особисту історію. Напевно кожен із вас може пригадати деякі події зі свого минулого: дитячий садок, навчання в початковій школі, перших друзів, подорожі та інші пам'ятні події. Усе це й утворює історію вашого життя.

Зі словом «минуле» в кожній людини пов'язані свої спогади, і в багатьох вони будуть різні. Проте минуле — це не просто спогади про прожиті, а набуті досвід, знання та вміння.

3. Єдність і багатоманітність історії.

? Чи можна стверджувати, що всесвітня історія існувала не завжди, і єдність історії світу — це результат історичного розвитку?

Історія людства — це історія багатьох народів і держав, країн і регіонів, культур і цивілізацій. Тому постає питання: історія єдина чи багатоманітна? Це турбувало істориків від самого початку. Про те, що історія багатоманітна, свідчать численні факти.

Ще з первісних часів одні племена, народи розвивалися швидше, створюючи держави, квітучі цивілізації, а інші значно відставали у своєму розвитку.

Зараз з огляду на тисячоліття існування держав, цивілізацій можна чітко побачити їх народження, розквіт та занепад, появу на їхньому місці нових, які й не здогадувалися про існування попередників. Або траплялося навпаки: цивілізації перебирали всі здобутки попередніх.

Однією з причин багатоманітності історії є відмінності природних умов, у яких розвивалися ті чи інші народи.

У той самий час є свідчення і про єдність історії людства. Так, ще перші держави, цивілізації підтримували контакти між собою, хоча перебували на відстані в тисячі кілометрів. І свідчень про це історики знаходять усе більше.

Найвідомішим шляхом, що з'єднав світ 2 тис. років тому, був **Великий шовковий шлях**. Він проходив від Китаю через усю Азію до узбережжя Середземного моря. За його допомогою відбувався обмін не лише товарами, але й знаннями. Також на єдність світу впливали великі завоювання, пандемії (чуми, холери тощо), подорожі проповідників різних релігій, шукачів пригод, про які ви дізнаєтеся пізніше.

Крім того, важливим є те, що начебто ізольовані суспільства розвивалися за однаковими історичними законами.

Об'єднання світу прискорила подорож Христофора Колумба й відкриття ним у 1492 р. шляху до Нового Світу — Америки. Відтоді люди почали усвідомлювати єдність світу, його взаємопов'язаність. Особливо це стало відчутно у ХХ ст., на яке припали дві світові війни, «холодна війна», масштабні економічні кризи, загострення глобальних екологічних проблем, пандемії різних хвороб. Однак, незважаючи на це, відбувався обмін культурними цінностями й технічними досягненнями. Єдність історії стала очевидною.

4. Історія України — складова європейської історії.

? Чи можна стверджувати, що історія України є проявом багатоманітності історії?

Історія України є складовою європейської та всесвітньої історії. Історичне минуле нашого народу не можна розглядати окремо від минулого всього людства. Через географічне розташування історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано. Вона була тісно пов'язана з далекими й близькими

Всесвітня історія — історія, що вивчає події та закономірності розвитку людства, формування єдності світу.

Великий шовковий шлях — перша «всесвітня павутина», що поєднала держави і народи Євразії

Христофор Колумб на землі Нового Світу

Історія України — наука, що вивчає події, пов'язані з розвитком людського суспільства на українських землях відповідно до послідовності, у якій вони відбулися.

Прапор Європейського Союзу та прапор України

● ● Джерела повідомляють ● ●

Сучасний історик Сергій Плохій про роль України в європейській історії

Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли брама зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями.

? Чому історик називає Україну брамою Європи?

територіями. Це простежується від появи людей на українських землях до сьогодення.

Народи-сусіди часто мали потужний вплив одне на одного. Через географічну належність українських земель до Європи особливо тісними були їхні зв'язки з народами, які там жили і живуть зараз. Після проголошення в 1991 р. незалежності Україна заявила про вибір європейського шляху розвитку, який раніше був перерваний перебуванням українських земель у складі Російської імперії, а згодом — Радянського Союзу. Прагнення України увійти до спільноти європейських держав зумовлено їхніми міцними зв'язками як у минулому, так і тепер.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Історія — це наука і навчальний предмет. Вивчаючи минуле, вона допомагає нам у майбутньому.
- Історія може охоплювати час як існування всього людства, так і життя окремої людини.
- Історія людства, з одного боку, — єдина, а з іншого — багатоманітна.
- Історія України є складовою всесвітньої історії.

Запитання і завдання

1. Що таке історія? Що означає слово «історія»?
2. **Колективне обговорення.** Як сьогодення може вплинути на ваше майбутнє життя?
3. Запитайте в членів своєї родини або інших дорослих, як досвід минулого впливає на їхнє теперішнє життя. Яка подія, що відбулася в минулому, має для них особливе значення?
4. Навіщо людині знати про минуле? Поясніть, як ви розумієте вислів «Історія — наука про минуле людства в часі та просторі».
5. Що вивчають історія України та всесвітня історія? Чи правильне твердження, що всесвітня історія є складовою історії України?
6. **Робота в парах.** Обговоріть і виконайте завдання:
  - 1) Доберіть три аргументи, навіщо вивчати історію.
  - 2) Доберіть аргументи на користь твердження, що історія є багатоманітною.
7. Як ви вважаєте, для чого потрібно знати історію своєї держави?
8. Що чекає на народ, у якого відсутня інформація про минулі події? Поясніть свою відповідь.
9. **Робота в групах.** Обговоріть і поясніть таку думку: «Завдяки передаванню пам'яті поколінь людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою».

§ 5. Культура як цінність

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- чому людина є творцем культури;
- що є цінним для людини;
- як співвідносяться між собою світова і національна культури;
- які існують моральні цінності;
- як зробити моральний вибір;
- чому існують забобони.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто така людина?
2. Як проявляється соціальна складова людини?
3. Що таке ідентичність?

1. Розуміння поняття «культура».

- ? Назвіть речі, які: 1) полегшують працю людини; 2) прикрашають життя людини; 3) допомагають краще розуміти інших людей. Що спільного між ними?

Мабуть, вам часто доводиться чути слово «культура». Що воно означає?

Це слово відоме з давніх часів, у нього вкладали різний зміст, по-різному розуміли, і на сьогодні воно не має єдиного пояснення. Можна знайти понад 500 визначень поняття «культура».

Спочатку словом «культура» позначали процес обробітку землі або виховання людини. Дві тисячі років тому римський письменник, вчений, політичний діяч Марк Тулій Цицерон вжив його для позначення всього цінного, що було створено людством за часи його існування. У культурі він вбачав, з одного боку, діяльність із перетворення природи на благо людини, а з іншого, — засіб удосконалення духовних сил людини, її розуму.

Відтоді слово «культура» почали вживати для позначення всього того, що створено людиною для її блага. Можна стверджувати, що культура, поряд із природою, є ще одним світом, у якому живе людина. Оскільки людина завжди прагнула покращити й полегшити своє життя, вона робила і продовжує робити нові винаходи та відкриття. Так, від палиці-копачки, кам'яного рубила, наскельних малюнків людина дійшла до книг, тво-

Словник

Культура — усе те, що є результатом історії людства.

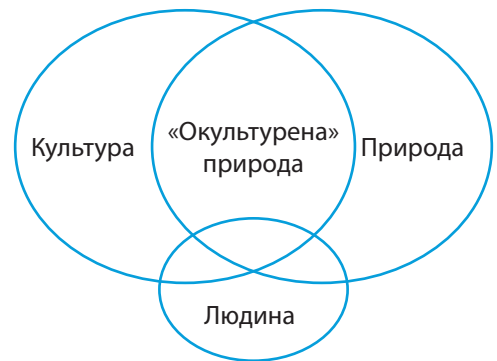
Культура — міра людяності людини.

Культура — усе те, що людина створила власним розумом, а не отримала від природи.

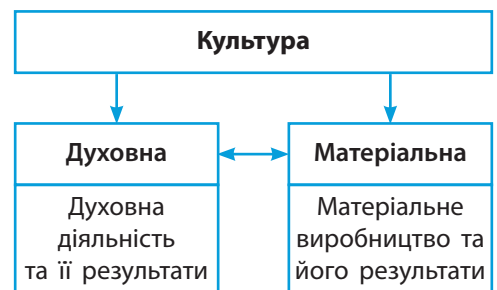
Культура — матеріальний і духовний прогрес як індивідів, так і різних соціально-національних спільнот.

Культура — історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражених у матеріальних і духовних цінностях, які створені самою людиною.

Людина у світі культури і природи

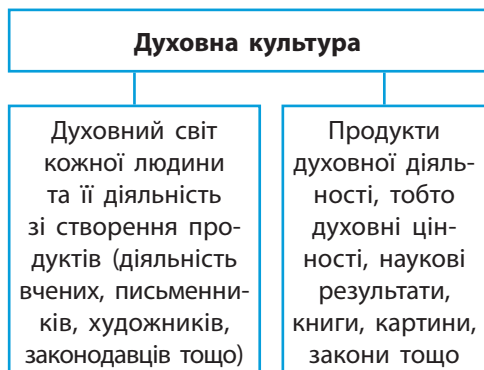
Види культури

Словник

Цінність — будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини (суспільства), заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого живе.

Складові духовної культури

Словник

Організація Об'єднаних Націй

(ООН) — всесвітня міжнародна організація, діяльність якої спрямована на захист міжнародної безпеки й миру.

Генеральна Асамблея ООН — один із головних органів організації, зібрання всіх членів для обговорення і прийняття важливих рішень.

Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) — міжнародна організація, створена в 1945 р., спеціалізована установа ООН, яка за співпраці своїх держав-членів у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — універсальна міжнародна організація, створена в 1945 р., діяльність якої спрямована на захист міжнародної безпеки й миру. Вона організує співпрацю та підтримує розвиток дружніх відносин між державами. Основними принципами організації є рівність держав, невтручання в їхні внутрішні справи, розв'язування суперечностей мирним шляхом, дотримання державами міжнародних зобов'язань, колективна участь членів організації в операціях ООН. Серед 51 держави-засновника ООН була й Україна.

рів мистецтва, верстатів, машин, космічних ракет, комп'ютерів тощо.

Усе те, що полегшує працю, прикрашає і робить комфортним побут, спілкування, люди вважають **цінностями**. Кожна людина, суспільство загалом мають систему цінностей — сукупність думок про значення в їхньому житті речей та явищ, які існують у природі й суспільстві.

Таким чином, культурна сфера життя й діяльності людини є створенням цінностей як матеріальних, так і нематеріальних.

? Чим цінності культури відрізняються від цінностей природи?

Культура поєднує в собі **матеріальне** та **духовне**. Матеріальна культура охоплює світ речей і їх створення. Це все, що має практичне значення й застосовується людиною. Духовна культура включає знання, науку, ідеї, релігію, вірування, твори літератури, образотворчого мистецтва, музики тощо.

Таким чином, світ культури й цінностей різноманітний і відповідає різним потребам людей.

Людина не тільки творить культуру, але й споживає цінності.

Поняття «культура» також вживають як синонім освіченості, вихованості людини, і в цьому розумінні воно увійшло в усі європейські мови.

Культурою називають і суму мистецьких надбань. Це твори літератури, музики, образотворчого мистецтва, скульптури, архітектури, театру, кінематографа та інші речі, які є носіями краси. Твори культури можуть бути створені як професійними, так і народними митцями. Деякі з них призначені для того, щоб їх споглядали, інші належать до так званого ужиткового мистецтва — це речі, якими користуються в повсякденному житті.

2. Культурне різноманіття.

? Чому культурне різноманіття є цінністю сучасного світу?

Сучасна людина розуміє, що культурна самобутність її народу невіддільна від культурної самобутності інших народів.

Сучасна світова культура — це безліч самобутніх культур, які взаємодіють одна з одною, від минулого до сучасного. Взаємодія культур дозволить кож-

ній людині насолоджуватися духовними багатствами, що були створені різними народами протягом багатьох тисячоліть.

У 2002 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила 21 травня Всесвітнім днем культурного різноманіття для діалогу та розвитку. Відзначення цієї дати дає змогу людям усвідомити глибину і різноманіття національної культури не тільки країни, але й інших народів світу; зрозуміти завдяки цьому важливість культурного обміну та збереження існуючих культурних звичаїв, традицій і спадщини, навчитися жити разом у гармонії.

У 2005 р. було ухвалено Конвенцію ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. У ній зазначено, що культурне різноманіття є спільною спадщиною людства, необхідною для нього, так само як біологічне різноманіття необхідне для природи.

3. Національна культура. Українська національна культура.

? Чому виникають національні культури, хоча цінності для кожної людини мають багато спільного?

Кожен народ пишається своїми культурними надбаннями, береже їх, водночас намагаючись робити їх живими елементами життя. У цьому розумінні виділяють національні культури (українську, польську, французьку та сотні інших).

Своєрідність національної культури, її неповторність та оригінальність знаходять прояв як у духовній (мова, література, музика, живопис, релігія), так і в матеріальній (традиції виробництва, праці, ведення господарства) сферах життя й діяльності народу.

Для української національної культури підґрунтям є народна культура, на основі якої поступово сформувалися професійна наука, література, мистецтво. Своєрідність української культури визначили також географічні умови, особливості історичного шляху, а також взаємодія з культурами інших народів, що живуть на цій території, а також є сусідами України.

Кожен народ, створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру. У результаті такого спілкування відбувається взаємне культурне збагачення.

Українська національна культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених українським народом протягом його історії.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Крім національної культури, можна виділити регіональну культуру (слов'янську, європейську, американську, африканську тощо), культуру певних соціальних груп. Існує також поділ на певні культурні епохи: антична культура, культура Середньовіччя, культура епохи Відродження (Ренесансу) тощо; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна тощо. Крім того, вчені виділяють культурні підрозділи, такі як масова, елітарна, молодіжна культура, а також офіційна культура. Ще один різновид — культура соціальних суб'єктів (міська, сільська, професійна, молодіжна), яку виокремлюють у відповідності з її носіями.

? Розгляньте фотографії. Як на них відображено культурні відмінності між людьми?

Мультикультурне середовище — середовище, у якому співіснують представники багатьох культур.

Мораль — уявлення, норми та оцінки, що існують у суспільстві та впливають на поведінку людей.

Моральні цінності — стандарти, які допомагають людині визначати правильне й неправильне, добре й погане. Це розуміння необхідне для того, щоб приймати чесні й справедливі рішення в повсякденному житті.

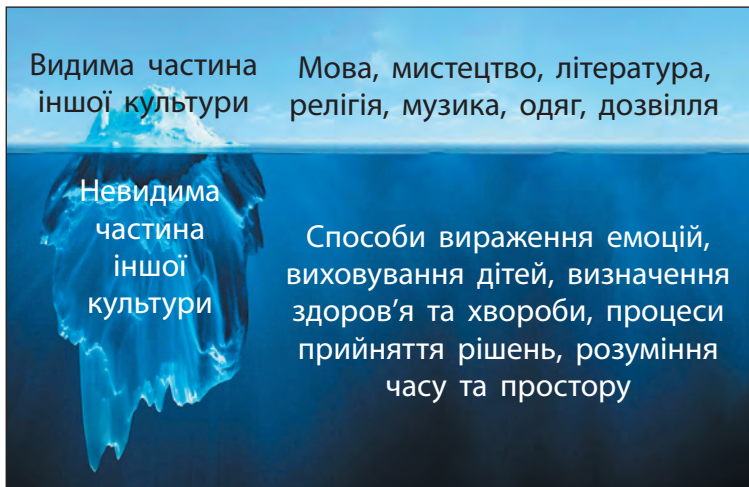
● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Чому моральні цінності є важливими?

1. Моральні цінності допомагають сформувати позитивні риси характеру: співчуття, повагу, доброту тощо.
2. Моральні цінності формують точку зору, систему відносин і переконань щодо різних сторін життя.
3. Моральні цінності дозволяють людям спрямовувати свою енергію в правильний бік.
4. Моральні цінності працюють як орієнтир, який допомагає уникнути негативного впливу людей з оточення, окремих явищ суспільного життя.
5. Моральні цінності допомагають установити високі стандарти соціального життя, що сприяє розвитку суспільства загалом.

Моральний вибір — вибір, який здійснює людина, керуючись своїми моральними цінностями.

Ситуація морального вибору — ситуація, яка містить у собі суперечність між двома взаємовиключними рішеннями або діями.

4. Культурні відмінності.

? Як культурні відмінності впливають на взаємини між людьми?

Культура є своєрідним організатором нашого суспільного життя, а водночас окулярами, крізь які ми дивимося на світ. Поки ми живемо в одному середовищі, то часто не усвідомлюємо, чим відрізняються культури між собою та як вони можуть впливати на наші щоденні взаємодії.

Коли нам зустрічаються люди, які були виховані на інших культурах, ми відчуваємо й помічаємо їхню відмінність. Між представниками різних культур можуть виникнути певні труднощі в спілкуванні, іноді їм складно передбачити та зрозуміти поведінку одне одного.

Культурні відмінності стають особливо помітними, коли представники різних культур намагаються розв'язувати проблеми. Щоб знайти своє місце в **мультикультурному середовищі**, яким є сучасний світ, потрібно передусім усвідомлювати наявність певних відмінностей. Під час спілкування з людиною іншої культури необхідно вміти приймати її відмінності та поважати їх. Те, що для нас може бути нормою, не завжди вважатиметься нормою для інших.

5. Моральні цінності. Моральний вибір.

? У чому полягає особливість моральних цінностей?

Важливою складовою людських цінностей є **моральні цінності**. Це своєрідні цеглинки, із яких

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Термін «культура» не має єдиного визначення. Ним пояснюють різні сторони відносин людина—людина, людина—природа.
- Культура і природа є світами, у яких існує людина.
- Творення культури — це творення цінностей, які споживає і примножує людина.
- Культурні відмінності слід розуміти й поважати. Культурне різноманіття світу є важливою цінністю.
- Національна культура — складова світової культури.
- Серед цінностей людства важливими є моральні. Саме вони забезпечують формування особистості людини.
- Забобони є важливим чинником впливу на поведінку людей.

Запитання і завдання

1. Поясніть твердження: «Людина живе одночасно у двох світах: у світі природи і у світі культури».
2. Що можна вважати досягненням культури?
3. **Робота в малих групах.** Пригадайте один із винаходів людини. Обговоріть, чим він цінний для неї. Чи можуть досягнення культури завдати шкоди людству? Чи можна їх у цьому випадку назвати цінностями? Наведіть приклад, який підтверджує вашу думку.
4. У європейській спільноті одним із ключових гасел є «єдність у різноманітті». Що воно означає?
5. Наведіть приклад, який свідчить про багатокультурність України. Використовуючи додаткові джерела інформації, визначте, яке місто називають «містом семи культур». Поясніть чому. З'ясуйте, який регіон України є найбільш багатонаціональним. Поясніть чому.
6. Поміркуйте, яка моральна цінність для вас є найважливішою в людині.
7. Проілюструйте прикладами наведені в параграфі причини забобонів.
8. За даними італійської Асоціації із захисту довілля та тварин (AIDAA), тільки в Римі господарі щорічно гублять 15 тис. чорних котів. А кошенят чорного забарвлення вдвічі рідше забирають із притулків. Про що свідчить ця інформація?
9. **Робота в парах.** Обговоріть і наведіть приклади морального вибору, який вам доводилося робити у своєму житті.
10. **Колективне обговорення.** Чи можна позбутися забобонів? Чи потрібно їх позбавлятися?

? Розгляньте фотографії. Які забобони вони відображають?

Практичне заняття за розділом I

Людина, природа, суспільство та історія

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати мінідослідження за темою «Чим я залежу від природи й суспільства».
2. Скласти розповідь із презентацією за темою «Як діяльність людини впливає на навколишнє середовище в сучасній Україні (на прикладі свого населеного пункту)».

Пригадайте

1. Хто така людина? Що таке природа, суспільство?
2. Що більше впливає на життя людини — її біологічна чи соціальна складова?
3. Назвіть прояви глобального потепління, які ви помічаєте.

ХІД РОБОТИ

I. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп обговорюють підготовлені ними до заняття мінідослідження й узагальнюють роботу у вигляді таблиці.

Чим я залежу від природи	Чим я залежу від суспільства

II. Робота з презентаціями

1. Перегляд окремих презентацій.
2. Визначення переліку проблем із навколишнім середовищем, які існують у населеному пункті.
3. Вироблення рекомендацій з усунення наявних проблем.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень за розглянутою темою.

Як працювати на практичному занятті

1. Ознайомтеся з темою заняття.
2. З'ясуйте мету заняття й засоби, за допомогою яких її планується досягти.
3. Виконайте завдання для підготовки до заняття. Повторіть рекомендований матеріал.
4. На занятті уважно працюйте над завданнями самостійно або в групах, аналізуйте матеріали, підготовлені вчителем/вчителькою та однокласниками й однокласницями.
5. Завершуючи роботу на занятті, з'ясуйте, якою мірою реалізовано його мету.

Узагальнення за розділом I

Людина, природа, суспільство та історія

Орієнтовний перелік термінів і понять: людина, природа, історія, суспільство, навколишнє середовище, діяльність людини, культура, мораль, моральні цінності, забобони.

- 1) У різних людей однакові відбитки пальців. Так чи ні?
- 2) Деякі люди є особливими і неповторними. Так чи ні?
- 3) Неповторність полягає лише в зовнішності. Так чи ні?
- 4) Ми відрізняємося одне від одного бажаннями, діями, творчістю, мріями. Так чи ні?
- 5) Кожна людина не має нічого спільного з іншими людьми. Так чи ні?
- 6) На цілій планеті немає двох однакових людей. Так чи ні?
- 7) Кожна людина у світі неповторна. Так чи ні?

Завдання та дидактичні ігри

1. Конкурс на знання термінів і понять. Для перемоги в ньому наведіть найбільшу кількість правильних визначень.
2. **Робота в малих групах.** Дидактична гра «Чотири зупинки». Формуються чотири зупинки під назвами: «Людина», «Суспільство», «Історія», «Культура». На кожній зупинці покажіть свої знання на визначену тематику, відповівши на запитання у формі бліцопитування.
3. Дидактична гра «Так чи ні?». Дайте короткі відповіді на запитання.
4. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та відтворіть уявні діалоги, які містять моральний вибір.
5. **Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми та представте спільні висновки класу: 1) як на людину впливає виховання; 2) у чому полягає унікальність і неповторність кожної людини; 3) як клімат впливає на життя людей; 4) як ви бережете та охороняєте природу.
6. **Коллективне обговорення.** Висловіть обґрунтоване пояснення, підтримавши одну з тез: 1) людина живе в минулому; 2) людина живе сучасним і майбутнім; 3) людина живе минулим у сучасному і майбутнім.
7. Вправа «Три малюнки». Візьміть набір кольорових олівців та намалюйте себе тричі. На першому автопортреті зобразіть себе таким, яким уявляєте самі. На другому — таким, яким, на вашу думку, бачать вас оточуючі. А на третьому — таким, яким ви б хотіли бути насправді.
8. Дослідницький проєкт «Я — неповторна людина». Підготуйте розповідь про себе (захоплення, інтереси, досягнення, мрії тощо). Доведіть, що кожна людина є неповторною.
9. Складіть ідентифікаційну карту «Хто я?»: 1) Запишіть слова, якими ви характеризуєте себе, свої інтереси, світобачення. 2) Запишіть слова, які щодо вас вживають інші. 3) Обміняйтеся картками з однокласниками та однокласницями й визначте, що у вас є спільного і відмінного.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I. Людина, природа, суспільство та історія
rnk.com.ua/101501

РОЗДІЛ II. ЛЮДИНА ЯК ОСОБИСТІТЬ І ОСОБА. ГРОМАДСЬКИЙ ПРОСТІР. СПІЛЬНОТИ ЛЮДЕЙ

§ 6. Людина як особистість і особа

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як особа стає особистістю;
- які якості мають особистість та особа;
- типи особистості;
- що таке історична особистість.

ПРИГАДАЙТЕ

- Хто такі особистість і особа?

1. Процес розвитку та формування особистості.

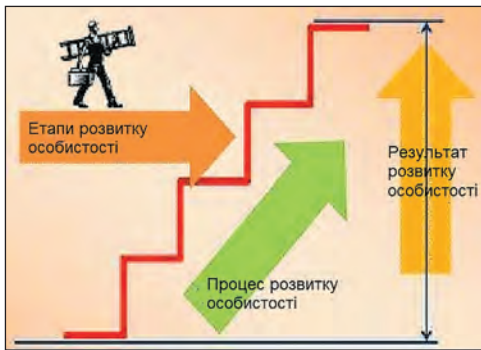
? Що є головною рушійною силою розвитку особистості?

У момент народження дитина ще не є особистістю. Вона формується завдяки **соціальному середовищу, вихованню та навчанню**: поєднанню впливів сім'ї, однолітків, школи та загалом суспільства. Завдяки ним людина пристосовується до зовнішнього оточення, бере участь у суспільному житті. Також велика роль у цьому процесі належить активності самої людини.

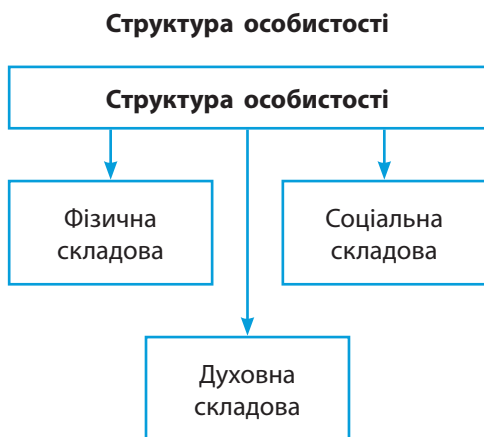
Людська особистість розвивається лише в діяльності. Проте на своєму шляху особистість нерідко відчуває суперечність між своїми прагненнями та можливостями. Уміння розв'язувати це є важливою властивістю особистості. Це рушійна сила її розвитку.

Чинники формування особистості

- ? Розгляньте схему. Поміркуйте:
- 1) якими є етапи розвитку особистості;
  - 2) як відбувається її розвиток і яким є результат?

2. Структура особистості та її якості.

? Якими є основні структурні елементи особистості?

Особистість містить **фізичну, соціальну та духовну** складові.

Фізична складова особистості — це тіло або тілесна організація людини. До них також відносять одяг, хатне начиння і все те, що зроблено її руками.

Соціальна складова особистості формується в процесі спілкування людей. Вона становить систему соціальних ролей людини (батько/матір, син/дочка, керівник/підлеглий тощо) у різних групах, частиною яких вона є. Усі форми самоствердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, коханні, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості є набір життєвих цінностей та ідеалів. Названі компоненти на різних етапах життя людини набувають головного, домінуючого значення.

? Які якості особистості ви хотіли б сформувати в собі?

Кожна особистість має певний набір якостей. Такими вважають розум, мудрість, емоції, волю, рішучість, навички, уміння, переконання, інтуїцію, здатність до самонавчання, самооцінювання, наслідування, ризикованість, любов, ненависть, пристрасть, імпульсивність, милосердя, совість, патріотизм, справедливість, гуманізм тощо. Їх поділяють на природні й соціально важливі, моральні, психологічні та естетичні. Набір цих якостей визначає індивідуальність особистості.

3. Самореалізація. Типи особистості.

? Якою є роль особистості в історії?

Процес найповнішого прояву особистістю своїх можливостей, досягнення поставлених цілей для розкриття свого творчого потенціалу має назву **самореалізація**. Вона є найважливішим мотивом дій людини.

Самореалізація особистості можлива лише в суспільстві. Залежно від того, як суспільство сприймає особистість, розрізняють такі її типи: **пересічна, історична, видатна**.

До пересічних особистостей відносять більшість дорослого населення світу. До історичних — тих, хто залишив певний слід в історії народу й куль-

Словник

Самореалізація — розкриття потенціалу особистості за умови усвідомлення людиною самої себе.

тури, держави й людства. Зазвичай це державні, громадські, політичні, культурні діячі та діячки. Проте діяльність історичної особистості має як позитивний (моральний), так і негативний (аморальний) характер, завдяки чому вона залишає про себе різну пам'ять.

Видатними особистостями називають тих, хто своїми вчинками, творчістю, справами здобули історично-позитивну суспільну оцінку.

Роль особистості в історії надзвичайно велика. Вона може впливати на перебіг історичних подій, зумовлювати їх прискорення чи вповільнення. Видатні особистості, як правило, згуртовують навколо себе маси, запалюють їх передовими ідеями, організують як суспільно творчу силу.

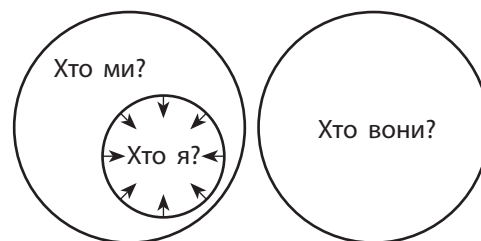
В економічній сфері видатна особистість керує процесом реформування економіки й переведення її на ефективніший рівень діяльності.

Не менш важливу роль відіграє особистість у сфері культури, духовного життя суспільства. Обдарованість і талант — досить рідкісний дар. Він не вміщується в межі загальноприйнятого, а відкриває нові горизонти, часто суперечить традиціям, започатковує нові форми культурно-духовного творення. Разом із тим талант і пов'язана з ним геніальність зростають на ґрунті народної творчості, із глибин народної культури. Яскравим прикладом цього є творчість українського поета, художника, філософа та громадсько-політичного діяча Тараса Шевченка.

Роль особи в історії надзвичайно велика, проте у визначенні її важливості потрібно бути обережним. Перебільшення ролі особи може призвести до викривленого розуміння історичного процесу.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Особа й особистість є різними характеристиками людини. Особа представляє людину як окремого індивіда. Особистістю називають людину, яка сформувалася в суспільстві й має певний набір якостей, рис.
- Формування особистості — тривалий процес. Важливу роль у ньому відіграють соціальне середовище, у якому вона живе, виховання та навчання.
- Рушійною силою розвитку особистості є суперечність між її прагненнями та можливостями.

Графічне представлення процесу становлення картини світу особистості в сучасному суспільстві

? У чому самоореалізуються зображені на фотографіях діти?

Тарас Шевченко

? За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, у яких сферах життя проявила себе зображена на фотографії особистість?

- У процесі самореалізації особистість посідає певне становище в суспільстві. Залежно від ролі, яку вона відіграє або відіграла, вирізняють такі типи особистості: пересічна, історична, видатна.

Запитання і завдання

1. Що таке унікальність людини, індивідуальність та особистість?
2. Проведіть гру «П'ять речень»: сформулюйте п'ятьма короткими реченнями головний зміст параграфа.
3. Складіть кілька речень, використовуючи слово «особистість».
4. Складіть розповідь про уявного персонажа на тему «Як відбувалося формування його особистості».
5. **Робота в парах.** Обговоріть і розв'яжіть пізнавальну задачу. За висловом одного з дослідників, «індивідом народжуються, особистістю стають, а індивідуальність відстоюють». Яким є ваше ставлення до цього судження? Поясніть свою думку. Які способи доцільні для відстоювання людиною своєї індивідуальності?
6. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що «особистість — людина, вихована суспільством»?
7. Напишіть невелику розповідь за однією з тем: «Я — особливий(-а), тому що...», «Я — особистість, тому що...».

§ 7. Особистий і громадський простір

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке особистий, публічний і громадський простір;
- коли і як вони виникають;
- чому вони важливі для розвитку сучасної людини й суспільства.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія?
2. Яку роль відіграє суспільство в житті людини?
3. Що впливає на розвиток особистості?

1. Особистий простір.

? Чому особистий простір важливий для людини?

Особистим простором називають невелику область, яка оточує ваше тіло та нібито є його продовженням. Ця зона має умовні межі. Ви можете виміряти ваш особистий простір, якщо розставите руки або витягнете їх перед собою. Простір між тілом і рукою є вашим особистим простором.

У кожного з вас час від часу виникає бажання побути наодинці та відчутти себе господарем своїх думок і свого часу.

До поняття особистого простору людини належать: почуття, тіло, емоції, думки, дії. Також є окремі речі особистого матеріального простору — зубна щітка, улюблена чашка, білизна, іграшки, речі пов'язані з хобі, власна кімната тощо. Чим ширше межі особистого матеріального простору, тим більш захищеною від зовнішнього світу відчувається людина. Наприклад, у чужій квартирі людина від напруження швидко втомлюється, а у своїй домівці їй комфортно. Крім того, до особистого простору відносять місця, де людина може побути на самоті й набратися сил.

З особистим простором також пов'язаний **особистий час** — час, який можна присвятити тільки собі, а не займатися справами. Це час, коли людина може залишитися наодинці зі своїми думками й почуттями, зайнятися хобі.

Кожна людина також має **особистий інформаційний простір** — право на таємницю.

Межа особистого простору в кожній людини своя. Вона залежить від низки чинників — типу стосунків

Словник

Особистий простір — умовна область навколо людини, яку вона вважає своєю та захищає від зовнішнього вторгнення.

Умовна лінія особистого простору

Цікаво знати

Вчені виділяють психологічний особистий простір. Його наявність можна зрозуміти, наприклад, якщо людині ставлять запитання особистого характеру, що викликають дискомфорт. Особливо прикро буває, якщо на внутрішній світ посягають близькі.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Вчений Едвард Голл розділив простір навколо кожної людини на чотири зони різного розміру. До цих зон допускаються інші люди залежно від близькості стосунків:

- 1) інтимна зона — до неї можуть увійти лише близькі (сім'я, найближчі друзі);
- 2) особиста зона — для друзів і близьких знайомих;
- 3) соціальна зона — охоплює повсякденні соціальні взаємодії з новими знайомими або незнайомими людьми;
- 4) публічна зона — доступна майже для всіх.

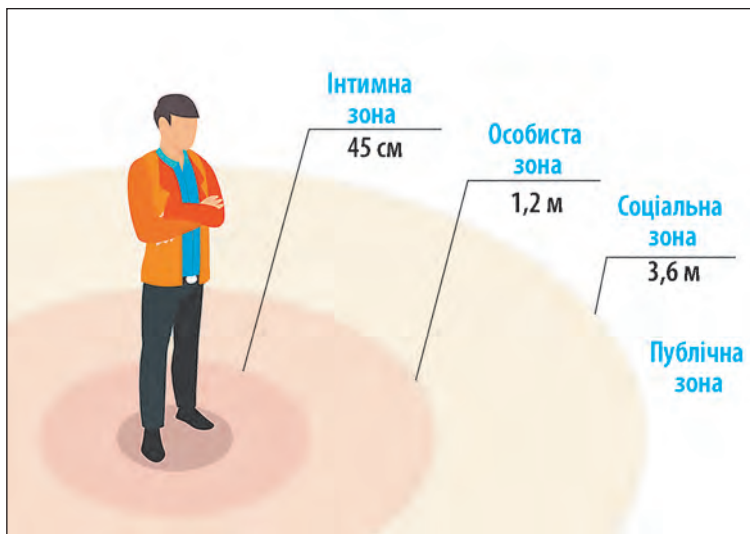
Матеріальне втілення особистого простору

- ? Розгляньте фотографію. Чи змогла зображена людина захистити свій особистий простір за допомогою такого обмежувального кола?

Вчені вважають, що відчуття особистого простору в людини починає формуватися у віці трьох-чотирьох років і зміцнюється вже в підлітковому віці

Особистий простір

з іншими людьми, статі, віку, особливостей і культурних традицій, які склалися в оточенні, тощо.

Незалежно від розміру особистого простору людини та допустимої відстані для близьких або незнайомих людей порушення особистих меж спричиняє дискомфорт, роздратування, посилює відчуття небезпеки.

- ? Вам доводилося відчувати дискомфорт, коли незнайома людина перебувала надто близько до вас? А коли хтось із рідних обіймає вас або тримає за руку, у вас виникають інші відчуття?

Зіткнутися з порушенням особистого простору можна майже в будь-якому громадському місці: у супермаркеті, коли хтось стає поряд із вами в черзі; у транспорті, коли хтось штовхає вас, торкається руки тощо; на вулиці, коли хтось заважає пройти, тощо.

Збереження особистого простору — це реальна потреба кожної людини.

Як захистити свої межі? Що робити, якщо хтось порушує їх? Небажану поведінку іншої людини щодо вас потрібно зупиняти одразу, не чекаючи, поки людина сама зрозуміє, що її дії неприйнятні. Не можна терпіти грубого втручання в особистий простір.

Дотримуватися норм культури й відстоювати свої межі потрібно твердо, але не забуваючи про ввічливість. При цьому слід поважати інтереси й цінності інших, адже кожна людина, так само як і ви, має особистий простір.

2. Поняття громадського простору.

? Яку роль відіграє громадський простір у місті?

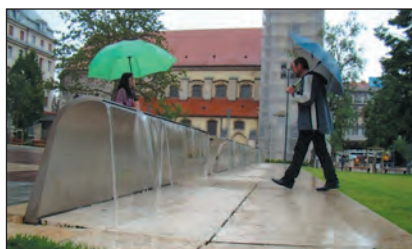
У сучасному світі більшість населення проживає в містах. Розвиток цивілізації зараз найбільше залежить від розбудови міського життя — **публічного простору**. Фактично він є показником якості життя в місті.

Коли ми живемо або буваємо в місті, подорожуємо різними країнами, то перше, що впадає в око, — як влаштоване те або інше місто, чи приємне воно для нас, чи відчуваємо ми себе тут у безпеці. Таке враження справляють місця, які мають назву **громадський простір**.

Громадський простір — це частина міста, яка перебуває в спільному безкоштовному користуванні всіх людей. Тобто супермаркет, ресторан та інші комерційні території не є громадським простором лише з тієї причини, що ви не можете собі дозволити просто прийти та посидіти, нічого не замовивши (не купивши), активно висловити свою громадянську позицію. Проте деякі комерційні установи спеціально влаштовують місця громадського простору, щоб привернути до себе більше людей. Громадський простір створює культурний осередок і неповторну атмосферу міста, яка приваблює не лише місцевих жителів, але й туристів.

Іспанські сходи — приклад традиційного публічного простору. Рим (Італія)

«По газонах ходити дозволяється!». Будапешт (Угорщина)

«Куток оратора» в Гайд-парку. Лондон (Велика Британія), 1970-ті рр.

Газон біля бібліотеки як невід'ємна частина громадського простору. Мельбурн (Австралія)

Індивідуальні місця для сидіння на площі. Будапешт (Угорщина)

Фонтан у Києві біля станції метро «Арсенальна»

Словник

Публічний простір — будівлі, вулиці, площі, парки тощо, які відображають міське життя в усіх його різновидах.

Громадський простір — простір, пов'язаний із певними типами громадської діяльності, такими як спілкування, дозвілля; простір, що створює умови для прогулянок і відпочинку, творчості й освіти, громадської активності, є місцем висловлення власної позиції тощо.

Пересувні вуличні меблі дають можливість людям власноруч формувати їхній простір

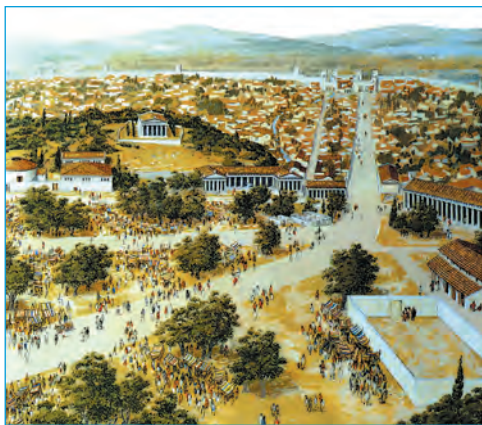
Організація громадського простору

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Громадський простір залежно від його призначення може вирішувати різні завдання:

- задовольняє потреби в різних сферах громадського життя людей;
- створює зручні умови перебування, щоб людина почувала себе важливою;
- створює комфортні умови для тимчасового перебування, відпочинку на тривалому шляху переміщення;
- є місцем, де зосереджені історичні або культурні пам'ятки, які важливі для громади, держави.

Агора в Афінах. Сучасна реконструкція

Слід зазначити, що в наш час не тільки міста мають громадський простір, але й деякі села, громада яких облаштувала такі місця (площі, парки тощо).

3. Ознаки громадського простору.

? За якими ознаками можна визначити, де в місті (селі) громадський простір?

На перший погляд здається, що будь-який міський простір можна назвати громадським (вулиця, парк, площа тощо). Проте громадський простір має поєднувати сукупність ознак:

- бути доступним для всіх;
- надавати можливість для спілкування, ігор тощо;
- бути безкоштовним (за перебування в місцях громадського простору та користування ним не потрібно платити);
- бути захищеним від транспортного руху, міського галасу, забруднень;
- бути безпечним, тобто охороняти від злочинності, добре освітленим;
- не має містити значних вертикальних перешкод: бордюрів, сходинок тощо (це робить простір зручним для людей із фізичними обмеженнями);
- мати можливість для прояву творчості (виступи на вулиці музичних та акторських колективів тощо);
- бути комфортним — обладнаним місцями для сидіння, безкоштовними громадськими санвузлами; забезпечувати можливість перебувати там за будь-якої погоди;
- урахувати інтереси людей різного віку, статусу, бажано, щоб цей простір відображав місцеву культуру та історію;
- надавати більше свободи (можливість ходити й сидіти на трав'яних покриттях та газонах, активно висловлювати свої думки тощо).

4. Історія появи громадського простору.

? Що зумовило появу громадського простору?

Громадський простір — це не сучасна тенденція. Він існував ще за часів Стародавньої Греції.

Історично склалося, що громадський простір був невід'ємною складовою міського способу життя, де громадяни брали активну участь. У грецьких містах роль громадського простору виконувала центральна площа — **агора**. Вона була місцем для спілкування та взаємодії людей. Легендарний давньогрецький

поет Гомер, який започаткував європейську літературу, вважав агору однією із головних складових ідеального міста.

Існував громадський простір і в Стародавньому Римі, де бурхливо розвивалося громадське життя.

У державах, де панувала влада однієї особи, місць, які можна було назвати громадським простором, не існувало. Парками, садами могли користуватися лише правитель і його наближені.

У Середні віки й Ранній Новий час у європейських державах лише завдяки наявності в містах прав самоврядування існував невеликий простір, який можна було назвати громадським, — це площа біля **ратуші** або собору.

Тільки у XVIII ст. у деяких державах Європи почали облаштовувати громадський простір для широких верств суспільства.

Площа Рима. Сучасна реконструкція

● ● ● ● ● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ● ● ● ● ●

Історія перших скверів столиці Великої Британії Лондона є прикладом того, як загальнодоступний безкоштовний простір може приносити значні прибутки.

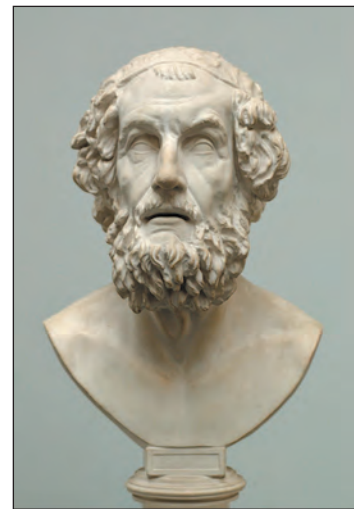
У 1775 р. англієць Френсіс Рассел на території, що належала його родині, облаштував сквер. Велика зелена зона в міському середовищі виявилася настільки популярною, що в околицях скверу миттєво зросли ціни на житло.

Пізніше Ф. Рассел створив поряд ще одне місце громадського простору, яке отримало назву Рассел-сквер. Навколо нього згодом розмістилися готелі, ресторани та інші громадські будівлі.

Так було започатковано традицію заснування скверів у Лондоні. Район Блумсбері, у якому розташовано безліч скверів, що виникли на межі XVIII і XIX ст., досі залишається одним із найбільш престижних і комфортних для життя районів міста.

Агора (у перекладі з давньогрецької — місце зборів, площа) — ринкова площа й місце для народних зборів у давньогрецьких містах, осередок суспільного життя. Навколо агори розташовувалися храми, державні установи, майстерні й крамниці.

Ратуша — будівля, у якій розташовується міська влада.

Давньогрецький поет Гомер. Бюст у Музеї копій класичної скульптури. Мюнхен (Німеччина)

Рассел-сквер. Лондон (Велика Британія)

§ 8. Соціалізація. Людські спільноти в минулому та сучасності. Правила, яких необхідно дотримуватися в різних спільнотах

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке соціалізація, як людина визначає свою належність до різних спільнот;
- чим відрізняються людські спільноти в минулому та сучасності;
- яку роль у житті людини відіграють родина, громада, держава;
- що таке патріотизм;
- яких правил необхідно дотримуватися в різних спільнотах.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке соціальна група? Яку роль вона відіграє в житті людини?
2. Як людина визначає свою належність до певної групи?
3. Що таке ідентифікація та ідентичність?

1. Соціалізація. Як людина визначає свою належність до різних спільнот.

? Що найбільше впливає на соціалізацію людини?

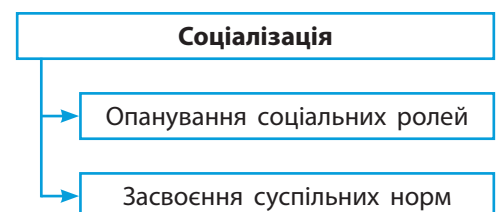
Щоб стати повноправним членом суспільства, кожна людина має оволодіти певною системою знань, норм і цінностей, тобто набути соціального досвіду. Цей процес називають **соціалізацією особистості**.

Кожна людина протягом життя засвоює моделі поведінки, які існують у суспільстві. Тобто людина є своєрідним «продуктом» суспільства. Проте водночас вона своїми щоденними діями долучається до формування суспільства, пропонуючи щось нове або відтворюючи вже існуюче. Отже, кожна людина є одночасно як «продуктом» суспільства, так і його «творцем».

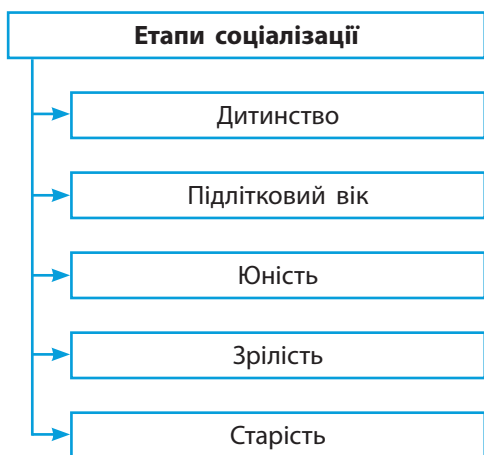
Із раннього віку людина усвідомлює свою стать, згодом — належність до того чи іншого міста, країни, материка, планети, певної школи, університету, організації тощо.

Словник

Соціалізація особистості — процес залучення індивіда в суспільство шляхом збагачення його досвідом попередніх поколінь (знання, цінності, моральні норми, традиції тощо), який допомагає йому нормально функціонувати в суспільстві.

? Поміркуйте, якими є відмінності кожного етапу соціалізації.

Як ви вже знаєте, процес віднесення себе до певної групи людей за тими чи іншими ознаками є ідентифікацією, результатом якої є ідентичність. Можна мати не одну, а багато ідентичностей. Чим більше людина має ідентичностей і чим більше вони усвідомлені, тим більш вона є соціально зрілою та соціально адаптованою.

Деякі елементи ідентичності є незмінними. Наприклад, це культурне середовище, у якому виросла людина, традиції, виховані її батьками. У той самий час зміна закладу освіти, професії, переїзд в інше місце або до іншої держави, пошук соціальної групи, яка б задовольняла потреби в спілкуванні та культурному розвитку, можуть суттєво вплинути на зміну ідентичності.

Проте не слід боятися змін, вони корисні для набуття нового досвіду та ознайомлення з надбаннями інших соціальних груп і культур. Свобода вибору у формуванні ідентичності є ключовою характеристикою дотримання прав людини. Якщо людині не вдається своєчасно вирішити завдання з формування ідентичності, у її житті може виникнути чимало проблем, конфліктів.

Словник

Етнічна ідентифікація — співвіднесення себе зі спільною за мовою, матеріальною і нематеріальною культурою, територією, групою осіб (етносом).

? **Робота в парях.** Обговоріть і наведіть ознаки кожної складової схеми. Які із зазначених ідентичностей є змінними, а які змінити неможливо? Поміркуйте, чи всі види ідентичності представлені у схемі. Додайте ті, яких, на вашу думку, не вистачає.

2. Етнічна ідентифікація.

? Якою є роль етнічної ідентичності в житті людини?

Кожна людина народжується та зростає в межах певної етнічної групи. Вона змалку чує певні слова, казки, пісні, які стають для неї рідними до кінця життя, засвоює певні звичаї, традиції, забобони. Це все — частини **етнічної ідентичності** людини.

В етнічній ідентифікації особливе місце посідають цінності, оскільки вони є частиною світогляду спільноти, а також різні символи: історичні й культурні пам'ятки, будівлі, прапор, герб, історичні постаті тощо.

Етнічна ідентифікація не завжди збігається з національною чи державною. У сучасному світі люди з різними етнічними ідентичностями живуть на одній території. Це призводить до того, що одні намагаються приховати свою ідентичність або розчинитися в ідентичності більшості, інші — фактично мають подвійну ідентичність. Наприклад, людина може бути грузином та українцем одночасно: грузином за народженням, відповідно до внутрішнього відчуття й багатьох поведінкових стереотипів; укра-

інцем — за мовою, якою думає, відповідно до культури, до якої належить.

Деякі люди прагнуть демонструвати свою ідентичність, підкреслюючи відмінності поведінкою, одягом тощо. Усе це робить світ яскравим і різноманітним.

3. Людські спільноти в минулому та сучасності.

? У чому полягає головна відмінність між людськими спільнотами в минулому й сучасності?

Головна відмінність між спільнотами в минулому й сучасності полягає в тому, що в давні часи залишити спільноту було важко. Ще 100—150 років тому суспільство поділялося на стани з чітко визначеними спадковими правами і привілеями, нормами поведінки, певними заняттями. Перехід з одного стану в інший був ускладнений, подекуди неможливий. Одні стани вважалися вищими, інші — нижчими. Так, народжені в селянській родині ставали селянами, діти ремісника теж були ремісниками, а ті, хто народився в шляхетській родині, належали до шляхти.

Тільки коли ця система була зруйнована й суспільство визнало рівність усіх людей, для формування соціальних груп ключовими стали потреба у спілкуванні, певні інтереси. Суспільство стало мобільнішим. Зараз людина може змінювати групи, обираючи ті, що відповідають її потребам.

4. Родина, громада, держава в житті людини. Громадянство України. Патріотизм.

Соціалізація триває все життя. За цей час людина опановує багато різних соціальних ролей, змінює погляди на життя, навички, уподобання, правила поведінки.

Найбільший вплив на соціалізацію людини справляють родина, громада й держава загалом.

Через родину дитина отримує доступ до надбань людства шляхом виховання.

Якою виросте людина, залежить не лише від родини, але й від **громади**. Тому громада створює умови для всебічного розвитку дитини: облаштування дитячих майданчиків, дитячих садків, гуртків, спортивних секцій тощо. Тобто формується сприятливе середовище для організації більш широких суспільних контактів дитини.

? Розгляньте фотографії. На якій із них люди підкреслюють свою етнічну ідентичність?

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Діти, які виростили в одній сім'ї, можуть відрізнитися одна від одної. На це впливає багато чинників, головні з яких — досвід батьків (якщо діти різного віку) і те, що особистість не просто накопичує досвід, але й засвоює його. Кожна людина по-своєму сприймає події, які відбуваються з нею, її близькими та знайомими. Ці події — своєрідні цеглинки, із яких особистість вибудовує власну споруду досвіду.

Словник

Громада — 1) адміністративно-територіальна одиниця місцевого самоврядування; 2) сукупність громадян України, які спільно проживають у міському або сільському поселенні, мають колективні інтереси та визначений законом правовий статус.

Громадянин/громадянка — особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується правами її громадянина і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Плакат із правилами дорожнього руху

Держава пов'язана з людиною через різноманітні організації та офіційні установи, такі як школа, поліція, державна адміністрація, армія, суд, партії тощо. Також до цього переліку можна додати трудовий колектив, церкву й засоби масової інформації, хоча вони і не є державними установами. Усі вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, розуміння того, якою є бажана й небажана соціальна поведінка.

Стійкий правовий зв'язок особи з державою має назву **громадянство**. Громадянами/громадянками України вважаються всі люди, які були народжені на території України, або батьки яких мають громадянство України.

Для характеристики відносин між людиною і державою використовують таке поняття, як **патріотизм** — любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність на жертви й подвиги заради них.

5. Правила спільнот.

? Для чого існують соціальні норми? Чи можна прожити без них?

Кожна група, спільнота має власні правила поведінки, які можуть бути записані або існувати в усній формі. Вони встановлюють, що можна робити, а що заборонено, які покарання передбачаються в разі порушення правил тощо, тобто визначають межі дозволеного, регулюють життя суспільства. Правила сприяють добробуту суспільства і відповідно кожного її члена. Не може бути так, щоб людям було погано, а суспільство процвітало.

Як створюють правила? Для того щоб відповісти на це запитання, спочатку слід з'ясувати, яке серед безлічі людських бажань головне. Перш за все люди прагнуть миру, спокою та достатку. Для їхнього забезпечення необхідно вміти домовлятися.

Основна мета будь-яких домовленостей — це визначення прав і обов'язків членів групи, суспільства. Однак способи досягнення цієї мети в різні часи розуміли по-різному.

У давнину правила передусім формувалися з людського досвіду. А носій цього досвіду (найчастіше старша людина) мав більші права й привілеї, ніж інші. У ті часи правила наступним поколінням передавали усно у формі **легенд, міфів, прислів'їв** або категоричних заборон (**табу**).

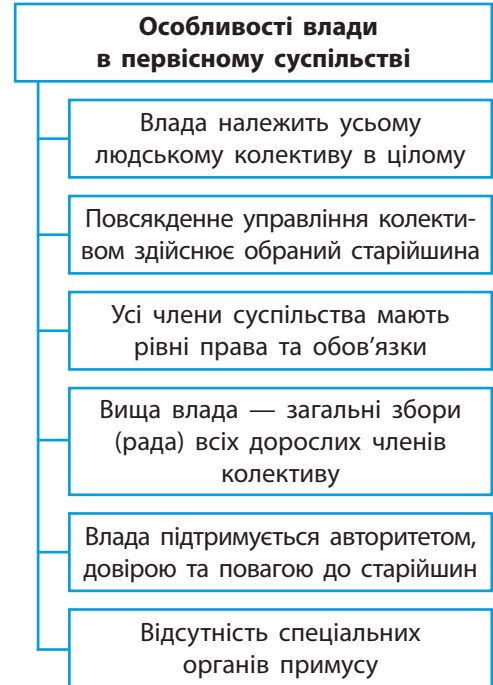
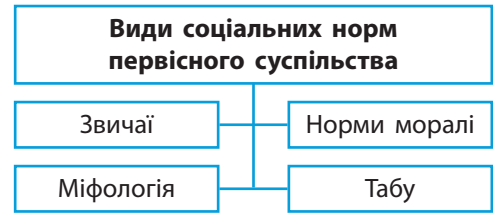

Проте навіть тоді траплялися ситуації, коли одна людина, навіть дуже досвідчена, не могла розв'язати проблему, що поставала перед колективом. Тоді її вирішували спільно — радою старійшин, яка розробляла нові правила для цієї ситуації. У давньому суспільстві правила змінювалися рідко, тому вони дуже міцно входили в життя людей. Усталений порядок поведінки, що передається з покоління в покоління, називають **звичаями**. Завдяки звичаям люди отримали певні вивірені зразки поведінки, згуртувалися, усвідомили зв'язок поколінь у часі.

Правил поведінки в давнину дотримувалися добровільно, порушення були рідкістю. Тому тривалий час людство не змінювало способи регулювання відносин у суспільстві. Поступово правила переросли у звичаї та отримали назву **звичаєве право**.

Із часом суспільство розвивалося, хоч і повільно. Поява таких явищ, як майнова нерівність, приватна власність і держава, ускладнила відносини в суспільстві. Регулювати відносини між людьми одними звичаями стало неможливо. Тоді виникли **закони**. Вони відрізнялися від звичаїв передусім тим, що обов'язково записувалися. Невиконання законів тягло за собою покарання. Існували органи влади, які стежили за дотриманням законів.

Завдяки виникненню законів у людей з'явилося почуття **справедливості**. Сукупність законів у державі об'єднали в поняття «право». Поступово право стало основним регулювальником відносин між людьми.

Зібрання ради старійшин. Діорама

Словник

Легенда — розповідь, що представляє історичні факти або вигадані події про давнє минуле.

Міф — оповідання про вірування давніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, героїв тощо.

Прислів'я — короткий народний вислів із повчальним змістом.

Закон — документ, який містить правила поведінки, встановлені державою.

Справедливість — правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь.

Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі передають важливі для певної людської спільноти події.

Манери — зовнішні форми поведінки людини.

Етикет — система правил поведінки, поширена в певних соціальних групах.

Камінь із законами царя Хаммурапі

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Одні з перших писемних збірників законів, які дійшли до нашого часу, були викарбувані на камені за наказом вавилонського царя Хаммурапі в 1750 р. до н. е., тобто майже 4 тис. років тому. Збірник містив 282 закони, які регулювали різні сторони життя суспільства. За порушення законів передбачалися суворі покарання. Так, на смерть карали не лише за вбивство, але й за крадіжку, наклеп тощо. У передмові до законів цар зазначив, що ці закони були видані «...для того, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого... для добробуту людей».

? Поміркуйте та висловіть припущення, чи досяг своєї мети цар Хаммурапі завдяки таким законам.

Усі правила, які визначають поведінку людей, називають **соціальними нормами**. До них належать правові, моральні, релігійні норми, звичаї, **обряди, манери та етикет**.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Соціалізація — важливий процес залучення індивіда в суспільство. Він триває все життя.
- Найбільший вплив на соціалізацію людини мають родина, громада і держава загалом.
- Співвіднесення себе з певною спільнотою є ідентифікацією, результатом якої є ідентичність. Співвіднесення себе зі спільною за мовою, матеріальною і нематеріальною культурою, територією, групою осіб (етносом) є етнічною ідентифікацією. Саме вона є незмінним елементом ідентичності людини.
- За час існування людства суспільство зазнало значних змін. Було визнано рівність усіх людей. Суспільство стало більш мобільним.
- Для регулювання відносин у суспільстві людство виробило правила поведінки: звичаї і закони.

Запитання і завдання

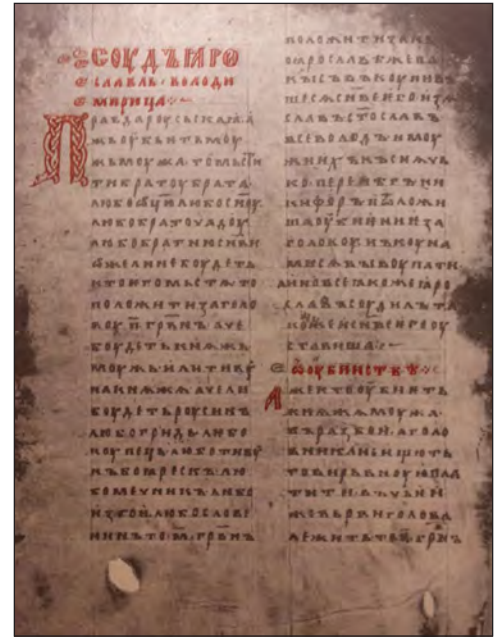
1. Що таке соціалізація особистості? Чому цей процес триває все життя людини?
2. Як стосунки в сім'ї між батьками й дитиною впливають на соціалізацію індивіда?
3. Чому ідентичність є важливою для людини?
4. **Робота в групах.** Спільно виконайте вправу «Хмара тегів». Розгляньте малюнки зі словами, із яких можна скласти визначення слова «спільнота». Обговоріть значення наведених слів і поміркуйте, чому вони об'єднані саме у формі земної кулі або дерева. Змодельуйте ще один варіант форми, у якій можна було б об'єднати ці слова.

5. **Колективне обговорення.** Чи можна назвати спільнотою шкільний клас? Що можна зробити, щоб змінити класну спільноту на краще?
6. Чи може існувати спільнота без правил і законів?
7. Поміркуйте й поясніть, чому за допомогою законів розв'язати конфлікт простіше, ніж за допомогою звичаїв.
8. **Робота в парах.** Обговоріть і сформулюйте правила однієї зі своїх сторінок у соціальних мережах.
9. Установіть відповідність між соціальними нормами та їхніми визначеннями.

<ol style="list-style-type: none"> 1 Правові норми 2 Звичаї 3 Релігійні норми 4 Обряди 5 Моральні норми 6 Етикет 7 Манери 	<ol style="list-style-type: none"> А Традиційно усталений порядок поведінки людей Б Правила поведінки, що полягають у символічних діях, установлених звичаєм В Зовнішні форми поведінки людини Г Норми, що ґрунтуються на уявленнях суспільства про добро і зло Д Заведена в певних соціальних групах система правил поведінки Е Встановлені церквою норми, що регулюють поведінку віруючих людей Є Обов'язкові для всіх правила поведінки, що закріплені в законах та охороняються державою
--	---

Перша сторінка «Руської правди» — першого писаного збірника права Русі-України (XI ст.)

Практичне заняття за розділом II. Людина як особистість і особа. Громадський простір. Спільноти людей

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації; закріпити знання з розуміння особистого простору; навчити застосовувати отриману інформацію в повсякденних ситуаціях.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати схему «Кола відносин»:
  - зробити одну схему-інструкцію з кольорового картону;
  - намалювати іншу схему-інструкцію на аркуші формату А4 простим олівцем (щоб можна було розфарбувати її).

Розміри схеми-інструкції «Кола відносин»:

- коло 1 (фіолетовий) — діаметр 3 см;
- коло 2 (синій) — діаметр 4 см;
- коло 3 (зелений) — діаметр 5 см;
- коло 4 (жовтий) — діаметр 6 см;
- коло 5 (оранжевий) — діаметр 7 см;
- коло 6 (червоний) — діаметр 9 см.

Пригадайте

1. Що таке особистий простір? Якими є його межі?
2. Як людина відстоює свій особистий простір?

ХІД РОБОТИ

I. Фронтальна робота

Учні та учениці обговорюють підготовлені «Кола відносин».

II. Робота в малих групах

Складання та обговорення правил поведінки в спільноті.

Пам'ятка «Правила поведінки в спільноті»

- Якщо хтось, на вашу думку, поводить себе неправильно, ви маєте повідомити про це дорослим — батькам, учителям.
- Ніхто не може торкатися вас без вашої згоди. Ви теж не маєте права втручатися в чужий особистий простір без дозволу.
- Якщо вас не зрозуміли з першого разу, повторіть інформацію, поки вас не почують і не допоможуть.
- Ви не зобов'язані шукати рішення самостійно, не слід нічого приховувати, соромитися.
- Не бійтеся говорити.
- Не бійтеся запитувати.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як наведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень за розглянутою темою.

? Розгляньте карикатуру і висловіть припущення:

- 1) Що змусило дитину закритися від інших?
- 2) Чи можливо в такий спосіб захистити свій особистий простір?

Узагальнення за розділом II. Людина як особистість і особа. Громадський простір. Спільноти людей

Зупинка «Особистий простір»

1. Що називають особистим простором?
2. Як виміряти особистий простір?
3. Чи однаковий особистий простір у різних людей?
4. Де можна зіткнутися з порушенням особистого простору?
5. Як впливає на людину порушення її особистого простору?
6. Як захистити свій особистий простір?

Зупинка «Публічний простір»

1. Що називають публічним простором?
2. Якими є межі публічного простору?
3. Чи можна його порушити?
4. Коли виник публічний простір?
5. Яке значення в житті людини має публічний простір?
6. Наведіть приклад публічного простору.

Зупинка «Громадський простір»

1. Де в наш час проживає більшість населення Землі: у місті чи селі?
2. Для чого існує громадський простір?
3. Що створює позитивне або негативне уявлення про сучасне місто?
4. Користування громадським простором платне чи безплатне?
5. Коли виник громадський простір?
6. Назвіть одне з місць, що є громадським простором міста.

Завдання та дидактичні ігри

1. Конкурс на знання термінів і понять. Для перемоги в ньому наведіть найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: особистість, особа, соціалізація, спільноти, правила, гідність, співпереживання, емоція, закон, особистий простір, громадський простір, публічний простір.

2. Оцініть, які якості для успішної діяльності добре розвинені у вас. Над чим потрібно ще працювати? Про які якості особистості говорять такі прислів'я та приказки: «Десять разів міряй, а раз утни», «Щоб рибу їсти, треба у воду лізти»?
3. **Робота в малих групах.** Навчальна гра «Три зупинки». Формуються три зупинки під назвами: «Особистий простір», «Публічний простір», «Громадський простір». На кожній зупинці покажіть свої знання на визначену тематику, відповівши на запитання у формі бліцопитування.
4. Навчальна гра «Так чи ні?». Дайте короткі відповіді на запитання.
  - 1) Формування особистості відбувається завдяки поєднанню впливів сім'ї, однолітків, школи та суспільства загалом. Так чи ні?
  - 2) Фізична складова особистості — найбільш стійкий компонент особистості. Так чи ні?
  - 3) Набір якостей (мудрість, емоції, воля, рішучість, навички, уміння тощо) визначає індивідуальність особистості. Так чи ні?
  - 4) Розрізняють такі типи особистості: пересічна, історична, видатна. Так чи ні?
  - 5) Видатними особистостями називають тих, хто своїми вчинками, творчістю, справами здобув історично-негативну суспільну оцінку. Так чи ні?
  - 6) Рушійною силою розвитку особистості є суперечність між її прагненнями та можливостями. Так чи ні?
  - 7) Кожна людина має свій особистий простір. Так чи ні?

- 8) Громадський простір охоплює сфери життя людини, які пов'язані з виробництвом і транспортною мережею міста. Так чи ні?
  - 9) Щоб стати повноправним членом суспільства, кожна людина має засвоїти певну систему знань, норм і цінностей, тобто набути соціального досвіду. Так чи ні?
  - 10) Якщо людині не вдається своєчасно вирішити завдання з формування ідентичності, у її житті може виникнути чимало проблем і конфліктів. Так чи ні?
  - 11) Головне правило, якого треба дотримуватися в різних спільнотах, — це повага. Так чи ні?
  - 12) Патріотизм — це любов до своєї Батьківщини. Так чи ні?
- 5. Робота в парах.** Розподіліть ролі та відтворіть уявні діалоги, що демонструють приклади правил поведінки в групі:
- 1) під час гри;
  - 2) під час екскурсії;
  - 3) під час походу до лісу.
- 6. Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми та презентуйте спільні висновки класу:
- 1) Що є вирішальним у формуванні особистості: соціальне середовище, у якому вона живе, виховання, навчання?
  - 2) Чи є особистий простір сталою величиною? Від чого залежить його розмір? Чи існують люди без особистого простору?
  - 3) Скільки часу триває соціалізація людини? Поясніть свою думку.
- 7. Дослідницький проект.**
- 1) «Я — особистість». Підготуйте розповідь про себе (захоплення, інтереси, досягнення, плани на майбутнє тощо). Доведіть, що кожна людина може бути особистістю.
  - 2) Підготуйте пропозиції, як влаштувати громадський простір у місцевості, де ви живете, для осіб з інвалідністю та маломобільних груп населення.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II.
Людина як особистість
rnk.com.ua/101501

РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ІСТОРІЇ. ІНФОРМАЦІЯ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

§9. Інформація, її властивості і форми. Текст і медіатекст

Словник

- **Інформація** — це новини, факти, знання, отримані в результаті пошуку, вивчення, спілкування тощо.
- **Інформація** — відомості про об'єкти та явища навколишнього світу, їхні властивості, які підвищують рівень обізнаності людини.
- **Інформація** — загальнонаукове поняття, яке включає обмін відомостями між людьми, між людиною та автоматичним пристроєм, між автоматичними пристроями, обмін сигналами у тваринному і рослинному світі.

Цікаво знати

Сучасне наукове визначення інформації дуже точно сформулював засновник кібернетики Норберт Вінер. Кібернетика — наука, яка вивчає загальні закони отримання, зберігання, передавання й перетворення інформації у складних системах управління. Вчений зазначав, що інформація — це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього й пристосування до нього наших почуттів.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке інформація, якими є її властивості;
- у яких видах існує інформація, як вона поширюється;
- чим різняться текст і медіатекст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку роль відіграє спілкування в житті людини?
2. Як відбувається спілкування між людьми?

1. Поняття інформації.

? Що означає для людини інформація?

Слово «інформація» походить від латинського слова *informatio*, що перекладається як «відомості», «роз'яснення», «виклад». Це поняття має багато значень.

Усе наше життя пов'язане з інформацією. Ми отримуємо, споживаємо інформацію, коли спілкуємося з іншими людьми, дивимося телевізор, читаємо або просто споглядаємо навколишній світ. Ми створюємо та передаємо інформацію, коли пишемо листа, розповідаємо одне одному про якісь події. Ми використовуємо інформацію, коли збираємося до школи, плануємо подорож на канікулах, розв'язуємо завдання тощо. Отже, людина є одночасно отримувачем, споживачем, творцем і передавачем інформації.

У сучасному світі інформація вважається одним із ключових елементів розвитку суспільства. Тому сучасний етап розвитку суспільства називають **інформаційним**.

2. Властивості інформації.

? Які властивості має інформація?

Інформацію використовують для того, щоб зробити висновок або прийняти рішення. Щоб ці висновки й рішення були правильними, інформація має бути достовірною, повною, своєчасною, корисною, зрозумілою.

Достовірність інформації означає, що вона відповідає реальності. Якщо людині в незнайомому місці вказати неправильний шлях до вокзалу, то вона може запізнитися на поїзд. Проте достовірність інформації часто залежить від часу, тому що має властивість застарівати.

Інформація є **повною**, якщо її достатньо для розуміння ситуації та прийняття рішення. Неповна інформація найчастіше є причиною помилкових рішень. Проте й надлишкова інформація також може завадити прийняттю правильних і своєчасних рішень. Важливою є **своєчасність (актуальність)** інформації. Тільки вчасно отримана інформація може принести очікувану користь. Однаково небажані як передчасна подача інформації (коли вона ще не може бути засвоєна), так і її затримка. Наприклад, мало кого зацікавить програма телепередач на минулий тиждень або повідомлення про посадку на літак після його відправлення.

Під **корисністю** інформації розуміють її практичну цінність. Якщо ми відпочиваємо в Карпатах або на морі, то прогноз погоди в цих місцевостях є корисним для нас. Проте в ньому не буде потреби, якщо ми зараз перебуваємо в іншому місці.

Інформація має реальну цінність тоді, коли вона є **зрозумілою** і не потребує додаткового роз'яснення. Інформація має бути виражена мовою, якою говорять ті, для кого вона призначена.

Інформацію з одного й того самого питання можна викласти стисло (без подробиць) або докладно (із подробицями). Стислість інформації необхідна в довідниках, енциклопедіях, різних інструкціях.

3. Форми існування інформації.

? У яких формах існує інформація?

Інформація може бути подана лише у вигляді **повідомлень** — найпростішої форми існування інформації.

Сприйняття інформації людиною

Властивості інформації

? Використовуючи схему, поясніть властивості інформації. Доберіть відповідні приклади.

Словник

Повідомлення — певний набір інформації, яку можна відокремити від решти.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Інформація відрізняється від даних доступністю для отримання. Наприклад, нерозшифрований рукопис містить певний зміст, а отже, потенційно може стати інформацією. Проте до розшифрування він є лише набором символів і картинок, даними, над якими ще мають працювати фахівці.

? Чи є зображене оголошення інформацією?

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Для передачі повідомлень часто використовують систему кодування. Одна з них — це азбука Морзе. У кодуванні повідомлень за допомогою азбуки Морзе наявні два символи: крапка і тире. Такий вид кодування називається двійковим. Двійкове кодування застосовується в сучасних комп'ютерах. У них повідомлення подаються (кодуються) у вигляді послідовностей електричних або магнітних сигналів двох видів. Кожен сигнал одного виду умовно позначається цифрою 0, а другого виду — 1.

A ··-	J·- - - -	S ...	2··- - - -
B- - ···	K - - -	T -	3··- - - -
C - - ··	L ··- ··	U ··-	4··- ··- -
D - ··	M - -	V ···-	5····
E ·	N - ·	W ·- -	6- - ···
F ····	O - - - -	X - ···-	7- - ···
G - - ·	P ·- - ··	Y - - - -	8- - - ··
H ····	Q - - - -	Z - - ··	9- - - ··
I ··	R ·- ·	1·- - - - -	0- - - - -

Азбука Морзе

Наприклад, кожна фраза, яку ви чуєте від друга або подруги під час телефонної розмови, є повідомленням. Разом із тим усе, що було сказано, також можна розглядати як окреме інформаційне повідомлення.

Одне й те саме інформаційне повідомлення (стаття в газеті, оголошення, лист, телеграма, довідка, розповідь, креслення, графік, радіопередача, жест, сигнал, звук тощо) може містити різну кількість інформації для різних людей — залежно від їхніх попередніх знань, рівня розуміння цього повідомлення й інтересу до нього.

Треба зазначити, що повідомлення можна подати в різних формах: текстово, графічно тощо, певною мовою. Існують мова людського спілкування, жестів і рухів, звуків, графічних зображень, світлових сигналів, спеціальних позначень.

Якщо будь-які повідомлення зафіксувати, наприклад у вигляді тексту, числа або зображення, то вони стануть даними.

Коли людина замислюється над отриманою інформацією, порівнює дані, то в неї виникають судження, уявлення, поняття. Найвищою формою існування інформації є знання. До знань, зокрема, належать наукові факти і теорії, релігійні системи, усвідомлений та узагальнений життєвий досвід людини.

4. Поширення інформації.

? Що можна вважати поширенням інформації?

Інформація має сенс, коли є той, хто її сприймає (споживач). Доведення інформації до споживача в будь-який спосіб — це **поширення інформації**.

Зверніть увагу, що повідомлення інформації лише тій особі, якої вона стосується, не є її поширенням. Також не є поширенням інформації листи, заяви, скарги до правоохоронних органів.

Поширення інформації може відбуватися у двох формах — **фактичного твердження (фактів)** або **оціночного судження**. Оціночними судженнями є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання із вживанням порівнянь, перебільшень тощо. До оціночних суджень не належить **наклеп** — свідоме поширення неправдивої інформації.

5. Текст та медіатекст.

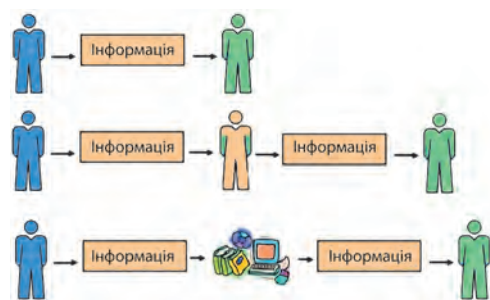
? Якою є різниця між текстом і медіатекстом?

Як ви вже знаєте, текст — це група речень, які пов'язані за змістом, об'єднані між собою темою, головною думкою та граматично. У ньому можна виділити ключові слова.

Потреба швидко інформувати велику кількість людей, передавати значні обсяги інформації у світі призвела до появи ЗМІ, або **масмедіа**. До них належать газети та журнали, радіо, телебачення, Інтернет. Головною ознакою масмедіа є поширення інформації для масового споживання багатьма людьми одразу. Ті повідомлення, які масмедіа доносять до споживачів, називають **медіатекстом**.

Зазвичай цей термін використовують для позначення продуктів масмедіа, що мають певні специфічні особливості:

- Особливий тип і характер інформації — у масмедіа важливо надати інформацію як таку, проте неважлива її цінність. Наприклад, повідомлення про корову, що впала в криницю, є рівнозначним до повідомлення про початок війни між двома державами.
- Вторинність — медіатекст є переробленим, скороченим, систематизованим та особливим чином оформленим первинним текстом.
- Потоківне виробництво — медіатекст виробляється миттєво, за певними стандартами і призначений для одноразового споживання.
- Колективне виробництво — медіатексти виготовляють команди працівників масмедіа.
- Незавершеність — медіатекст створюється таким чином, щоб не давати кінцевої відповіді на пору-

? Розгляньте схеми. Які проблеми можуть виникнути під час передачі інформації так, як позначено на схемах?

● ● ● ● **Зверніть увагу** ● ● ● ●

Способи поширення інформації:

- оприлюднення з використанням засобів масової інформації (ЗМІ);
- поширення в мережі інтернет або з використанням інших засобів зв'язку;
- викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам;
- повідомлення в публічних виступах;
- вивішування (демонстрація) у громадських місцях плакатів, гасел, листівок тощо.

Словник

Медіа — інструменти та засоби передачі будь-якої інформації з будь-якою метою.

Медіатекст — будь-який носій інформації: художній або науковий текст, зображення, аудіозапис. Тобто в цьому значенні слово «текст» не передбачає набір слів або речень, а має на увазі певну інформацію у вигляді тексту, зображення або звуків, переданих будь-якими засобами й знаками, які може сприйняти та зрозуміти споживач медіатексту.

? Чи можна зображений малюнок вважати медіатекстом?

шене в ньому питання, бути відкритим для різних пояснень його змісту.

- Медійність — формат медіатексту залежить від технічних можливостей засобів масмедіа. Наприклад, одне й те саме повідомлення по-різному виглядатиме на телебаченні та в Інтернеті.
- Вплив — засоби масмедіа здійснюють вплив на аудиторію через інформування й переконання.
- Масова аудиторія — споживачі медіатекстів характеризуються як різнорідна аудиторія, не пов'язана спільними цілями та інтересами.
- Обмеженість або відсутність зворотного зв'язку — часто він має імітаційний характер (наприклад, «масовка» в телепередачах, «боти»-коментатори в Інтернеті).

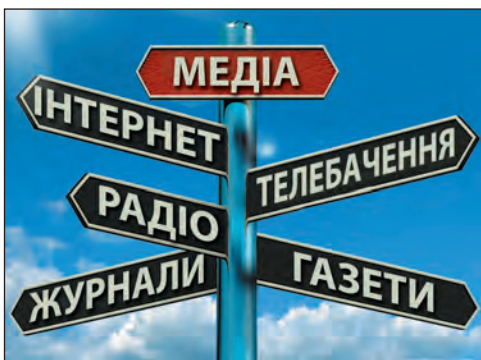
У сучасному світі масмедіа відіграють роль основного передавача й поширювача інформації для людей. Проте вони не лише повідомляють щось, але й пропонують ставитися до інформації певним чином. Завдяки цьому вони мають унікальні можливості з формування громадської думки, привертання уваги суспільства до одних питань та ігнорування інших, поширення, а подекуди й творення його ідеалів і цінностей.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Інформація — багатозначне поняття.
- Людина використовує інформацію для формування висновків або прийняття рішення. Для цього інформація має бути достовірною, повною, своєчасною, корисною, зрозумілою.
- Найпростішою формою існування інформації є повідомлення.
- Найвищою формою існування інформації є знання.
- Інформація має сенс, коли є той, хто її сприймає (споживач). Доведення інформації до споживача в будь-який спосіб — це поширення інформації.
- Масмедіа є невід'ємною частиною становлення особистості та життя суспільства. Безпосереднім завданням масмедіа є передача інформації широкому загалу, проте перелік їхніх функцій у суспільстві є значно більшим. Можна стверджувати, що сьогодні масмедіа є творцями світу.

Запитання і завдання

1. Що таке інформація? У яких значеннях використовується це поняття?
2. За допомогою яких органів чуття людина отримує інформацію з навколишнього світу?

Складові масмедіа

3. **Колективне обговорення.** Існує вислів: «Хто володіє інформацією — володіє світом». Які властивості інформації відображають ці слова?
4. **Робота в парах.** Дипломати і розвідники кодують повідомлення спеціальними шифрами, щоб їх могли прочитати тільки ті, кому вони призначені. Письменник Артур Конан Дойл, який створив образ відомого детектива Шерлока Холмса, написав оповідання «Танцюючі чоловічки». У ньому автор придумав оригінальний спосіб кодування повідомлень. Замість літер він використовував зображення чоловічків у різних позах. Їхні руки й ноги змінювали положення, і здавалося, що кожен із них виконує веселий танок. За допомогою такого шифру напишіть коротке повідомлення своєму сусіду/сусідці по парті.
5. Створіть п'ять стікерів для використання в обраному месенджері. Чи є вони інформацією? Поясніть чому.
6. **Робота в групах.** Існує думка, що сучасна людина переважана інформацією. Обговоріть і покажіть це на своєму прикладі. Зробіть узагальнюючий висновок.
7. Яка інформація є цінною? Від чого залежить цінність інформації?
8. Якою є роль медіа в сучасному світі? Чим відрізняються медіа і масмедіа?
9. Яким чином масмедіа впливають на соціалізацію особистості?
10. Наведіть декілька прикладів фактів і зроблених на їхній підставі суджень.
11. Мабуть, вам відома гра «Зіпсований телефон». Поясніть, у чому вона полягає та про що свідчить. Яку властивість інформації відображає ця гра?

Адаптований до української мови шифр, який вигадав А. Конан Дойл

§ 10. Історичні джерела та їхні різновиди

Археологи за роботою

Археологічні знахідки

Словник

Історичні джерела — усе створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства та відображає його історичний розвиток.

Археологія — галузь історичної науки, що вивчає речові пам'ятки від найдавніших часів і реконструює за ними давню історію суспільства. На завершальному етапі роботи археолог виступає як історик, що використовує для своїх висновків і речові, і писемні джерела.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що будь-яка інформація про минуле є історичним джерелом;
- звідки історики дізнаються про минуле;
- які існують види історичних джерел.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке інформація? Які вона має властивості?
2. У яких формах і як поширюється інформація?

1. Поняття про історичні джерела. Речові джерела. Археологія.

? Яке значення має археологія в дослідженні речових джерел?

За час свого існування й розвитку люди залишили чимало «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх і за їхньою допомогою намагаються як найвірогідніше відтворити життя минулого. Усе, що залишилося від людської життєдіяльності та збереглося до нашого часу, називають **історичними джерелами**.

Найчисленнішими джерелами є речові. Вони дають уявлення про всі періоди життя людства — від найдавніших часів до сьогодення. До них належать кістки тварин і людей, знаряддя праці, посуд, будівлі, гроші, печатки, прикраси — усе, що свідчить про життя та діяльність людей.

Значну частину речових джерел досліджує **археологія**. Завдяки цій науці було знайдено знаряддя праці, зброю, прикраси, будівлі, якими люди користувалися дуже давно. Праця вчених-археологів є складною і тривалою. Розкопкам передують археологічна розвідка: збирається інформація за усними й писемними джерелами, здійснюються пробні розкопки. Якщо результати розвідки успішні, розпочинаються власне розкопки. Знявши верхній шар ґрунту, археологи далі працюють дуже обережно пензлями та ножами. Кожну знахідку записують у спеціальному щоденнику, де фіксується хід роботи. Після розкопок розпочинається етап вивчення знахідок у лабораторних умовах. Тут за допомогою відтворення зовнішнього вигляду, спеціальних аналізів встановлюють вік знахідок, збирають і відновлюють пошкоджені предмети, намагаються відтворити перебіг подій.

Види історичних джерел

? Використовуючи фотографії, складіть розповідь про роботу археологів і реставраторів.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Археологічними дослідженнями здавна захоплювалося чимало українських діячів. Зокрема, видатний український поет Тарас Шевченко, подорожуючи Україною, брав участь у створенні програми збереження історичних пам'яток Криму. Він замальовував вигляд стародавніх курганів, пам'яток козацької слави, серед яких були руїни Чигирини — резиденції козацьких гетьманів. Т. Шевченку належать слова: «Люблю археологію — таємничу матір історії».

Вигляд кургану Переп'ятиха до початку розкопок. Малюнок Т. Шевченка. 1846 р.

Словник

Палеографія — історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їхню зміну і розвиток, характерні особливості з метою прочитання та пояснення ким, коли та для чого написаний цей текст.

Літопис — історичний твір, що розповідає про історичні події за роками.

Етнографія — наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут, суспільний устрій народів.

? До якого типу джерел можна віднести зображену скіфську монету?

2. Писемні, усні та інші джерела.

? Чому поділ на писемні, речові, усні, етнографічні, мовні, фото- і кінодокументи є умовним?

Багато інформації про історичні події надають писемні джерела, незважаючи на те, що людство вперше почало робити записи лише близько 6 тис. років тому. На території України писемні джерела мають ще коротшу історію. Перші окремі писемні згадки про українські землі, які залишили нам сусіди, мають вік у 3 тис. років. Значне поширення писемності на території нашої держави розпочалося лише після запровадження християнства в X ст. Проте давніх писемних джерел збереглося мало.

До писемних джерел належать будь-які написи на будь-якій поверхні, що збереглися (на стінах, каменях, монетах, речах тощо): **літописи**, книги, грамоти, документи, спогади, листи, художні твори тощо.

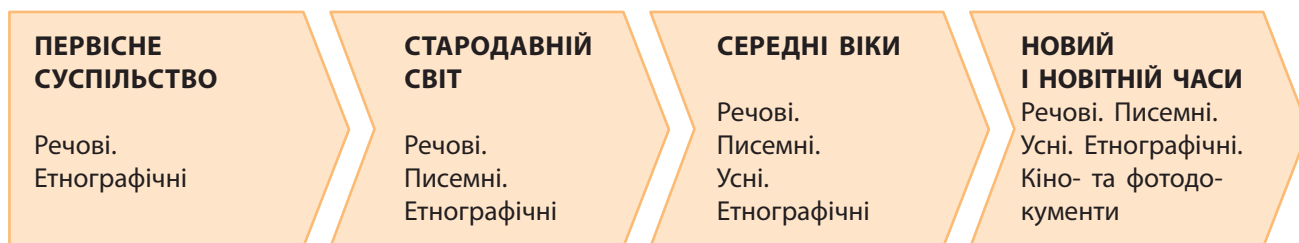
Появі писемності в історії людства передувала дописемна доба. У цей період існували лише усні перекази про минуле. Свідченням тих далеких часів є легенди, міфи, прислів'я, народні пісні, казки, перекази тощо. Усі вони не тільки є витвором народної фантазії, але й розповідають про справжні події, що відбувалися й запам'яталися людям. Ці свідчення минулого історики називають **усними джерелами**.

Допомогти дізнатися про минуле можуть також **етнографічні джерела** — народні звичаї, обряди, традиції українців та інших народів. Так, досліджуючи звичаї і традиції племен, які ще перебувають на рівні розвитку первісного суспільства, можна створити уявлення про давні часи нашої Батьківщини.

Фотографії і кінофільми, голосові записи, які з'явилися в XIX ст., також стали важливими джерелами інформації про історичні події. Вони, мабуть, є найбільш інформативними, але охоплюють лише незначний відрізок життя людства.

Поділ на зазначені типи джерел є умовним. Деякі джерела можна віднести одразу до декількох видів. Так, стародавня монета, зброя є речовим і водночас писемним джерелом, якщо на них є напис. Книга теж є і писемним, і речовим джерелом, а також може бути й усним, якщо в ній описано звичаї і традиції. Велику кількість джерел (речові, етнографічні, писемні, фото- і кінодокументи тощо), які містять зображення, іноді виділяють у самостійний вид — **зображальні джерела**.

Види основних джерел, які переважно використовуються для дослідження відповідних періодів (епох) історії України

Кількість історичних джерел збільшується, чим ближче ми підходимо у своїх дослідженнях до сучасності.

Кожне окреме джерело відображає лише певну сторону минулого та містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки всі пам'ятки минулого були створені людьми, історичні джерела відображають їхнє бачення подій. Відтворити найбільш повну картину життя людини певної епохи дозволяє поєднання інформації з усіх типів джерел.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

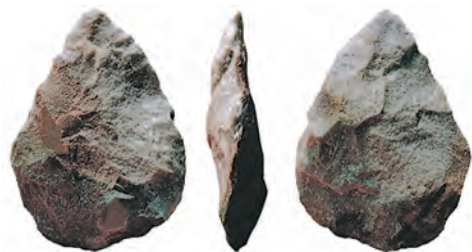
- Інформацію поділяють на види за певними ознаками. Серед усього її різноманіття є значна частина, яка відображає минуле. Таку інформацію називають історичними джерелами.
- Історичні джерела дозволяють вивчати минуле людського суспільства та відображають його історичний розвиток.
- Серед історичних джерел виділяють речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- та кінодокументи. Деякі джерела містять ознаки декількох видів.
- Про дописемний період життя людей найбільше інформації надають речові джерела. Значну частину таких джерел досліджує наука археологія.

Запитання і завдання

1. Які існують види інформації? Висловіть припущення, для чого потрібно їх розрізняти.
2. Що таке історичні джерела? На які види їх поділяють?
3. **Колективне обговорення.** Який вид джерел дає змогу створити уявлення про всі історичні періоди людства?
4. Як ви вважаєте, чому Т. Шевченко назвав археологію «таємничою матір'ю історії»?

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Історичним джерелом є навіть сама природа. Досліджуючи її, можна встановити, у яких кліматичних умовах жили люди, від яких стихійних лих вони потерпали, у яких умовах вели господарство, із чого могли будувати житло, виготовляти знаряддя праці та зброю тощо.

Рубило — знаряддя праці кам'яного віку

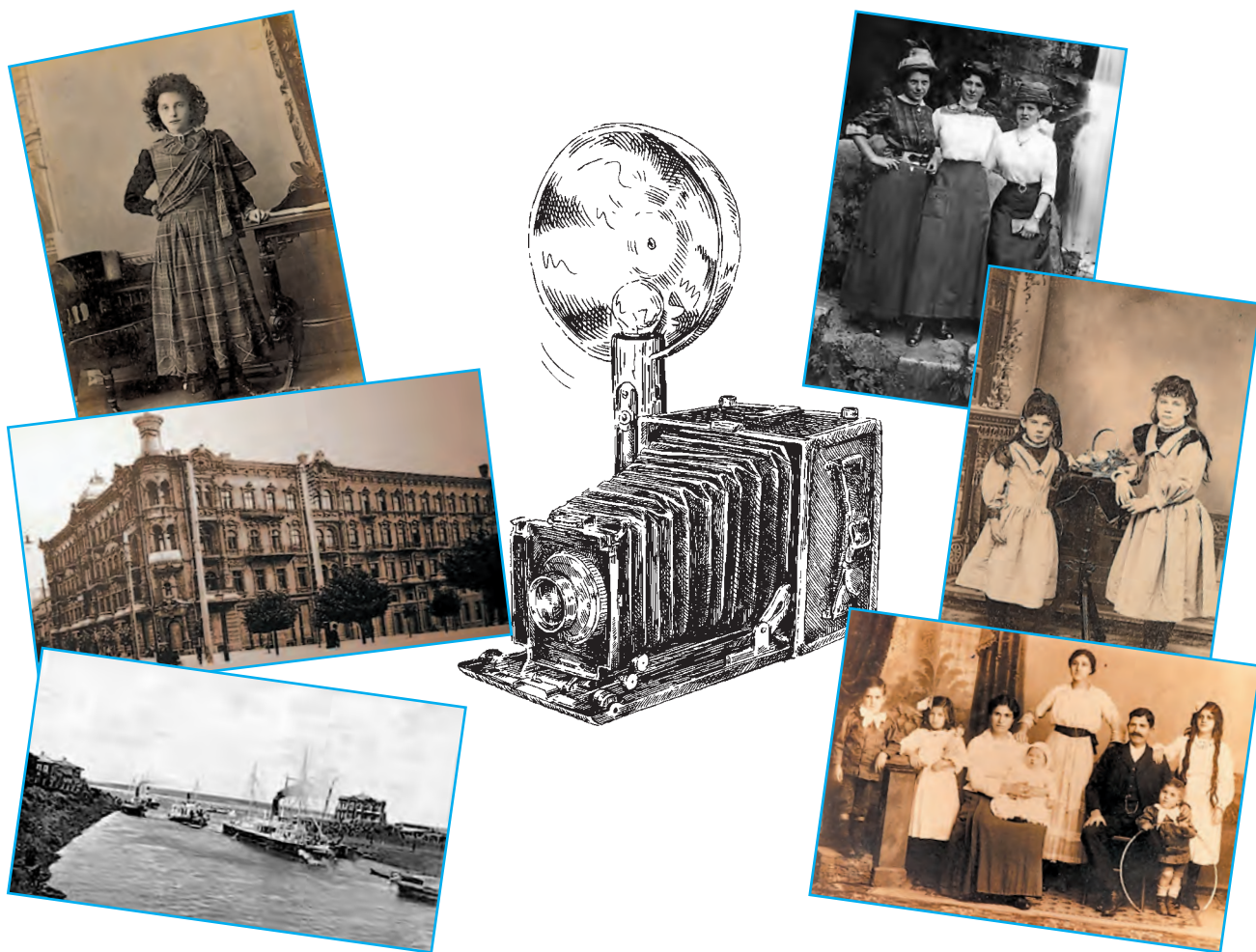

Залізний меч сарматів — народу, що населяв українські степи у III ст. до н. е. — III ст. н. е.

Як працювати з ілюстрацією як історичним джерелом

1. Визначте, кого або що зображено на фотографії.
2. Поміркуйте, із якою метою було зроблено фотографію.
3. З'ясуйте, чи відображає фотографія якусь подію, явище. Зверніть увагу на деталі, що допоможуть визначити час створення фотографії (написи, одяг, розташування об'єктів тощо).
4. Визначте, фотографія доповнює вже відому вам інформацію, чи є лише ілюстрацією цих подій або явищ.
5. **Робота в групах.** Використовуючи Інтернет, доберіть зображення, які б ілюстрували різні види історичних джерел. Обговоріть і визначте, які з них містять ознаки декількох видів джерел.
6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які труднощі можуть виникнути під час опрацювання писемних джерел. Складіть перелік.
7. Які джерела надають більше інформації: писемні чи речові? А які з них більш достовірні?
8. За допомогою і з дозволу близьких доберіть інформацію про минуле з наявних у них візуальних джерел (фотоальбоми, листівки, зображення пам'яток історії тощо). Підготуйте повідомлення (в усній або письмовій формі) про те, що ви дізналися із цих джерел про минуле.
9. Для чого люди винайшли фотоапарат? Що цікавого можна побачити на фотографіях? Чому фотографія є одним із найважливіших видів історичних джерел?

§ 11. Робота з інформацією та історичними джерелами

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- у чому полягають особливості роботи з інформацією;
- про різновиди історичних джерел та їхню важливість для дослідження історії;
- як розпізнавати та проводити первинний аналіз історичних джерел;
- про необхідність критичного ставлення до історичних джерел та залучення різних джерел для достовірного відображення минулого.

ПРИГАДАЙТЕ

1. За допомогою чого ми можемо здобувати інформацію?
2. Які історичні джерела вирізняють історики?

1. Робота з інформацією.

? Які існують основні проблеми в роботі з інформацією?

Сучасний світ перенасичений інформацією, й успішним стає той, хто вміє швидко та якісно працювати з нею. Сукупність дій, пов'язаних з інформацією, називається **інформаційними процесами** (відображені у схемі).

Обробка є одним з основних процесів, що виконуються над інформацією. Це головний спосіб збільшення її обсягу й різноманітності. Засобами обробки інформації є різні пристрої й системи та передусім комп'ютери.

Живі організми (людина в тому числі) обробляють інформацію за допомогою органів чуття і нервової системи.

Передача інформації є ще одним важливим процесом. Вона передається у формі повідомлень від певного джерела інформації до її приймача за допомогою каналу зв'язку між ними. Наприклад, учитель пояснює новий матеріал уроку, а учні його сприймають. Або повідомлення, що містить інформацію про прогноз погоди, передається приймачу (телеглядачеві) від джерела — фахівця-метеоролога за допомогою каналу зв'язку — телевізійних передавальних апаратів і телевізора.

Передача інформації з каналів зв'язку часто супроводжується впливом перешкод, що викликають переключування та втрату інформації. Перешкоди

Найпотужніший у світі суперкомп'ютер Sunway TaihuLight із Національного суперкомп'ютерного центру в Усі (Китай)

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Сьогодні за один день людина отримує більше інформації, ніж люди в XV ст. отримували впродовж життя. Згідно з дослідженнями сучасного британського історика Мартіна Гільберта, у 1986 р. людина за день отримувала обсяг інформації, якої б вистачило на 40 газет. У наш час завдяки Інтернету та легкому доступу до телебачення обсяг інформації значно збільшився. Так, у 2007 р. інформація, яку людина отримувала щодня, помістилася б уже щонайменше в 174 газети. Наприклад, століття тому людина за все життя могла прочитати лише 50 книг.

можуть бути технічними й часовими. Останні особливо впливають на історичну інформацію.

2. Відбір інформації.

? Чому необхідно здійснювати відбір інформації?

У сучасному світі кожна людина стикається з величезним обсягом інформації, що надходить до неї. Також значна частка інформації (**контент**) поширюється без перевірки. Це стає причиною поширення хибних тверджень та недостовірних фактів, спалаху емоцій в соціальних мережах і суспільстві. Тому в сучасному потоці інформації головним стає вміння відбирати потрібну інформацію. Як же її відібрати? По-перше, слід чітко визначити, яке питання вас цікавить. По-друге, перевірити інформацію, використавши декілька джерел. По-третє, підвищувати власний інтелектуальний рівень, щоб не потрапляти в неприємні ситуації з передачею неправдивої інформації.

Чому ж існує та поширюється неправдива інформація? Буває, що її створюють і поширюють навмисно — це називається **дезінформацією**. Або через відсутність професійних знань, помилки, або з метою поширити чутки та плітки. Щоб не стати джерелом неправдивої інформації та не потрапляти в незручні або трагічні ситуації, слід перевіряти інформацію, яку ви передаєте іншим.

3. Робота з історичними джерелами.

? Які можна виділити етапи роботи з історичною інформацією для дослідження?

Дослідження починається саме із встановлення всіх історичних джерел, за допомогою яких можна відтворити минуле. Історикам доволі часто доводиться стикатися з недостатністю інформації, особливо, якщо вони вивчають далеке минуле.

Починаючи роботу над темою, дослідник звертається насамперед до вже існуючих публікацій, а також до узагальнюючих праць. На цьому етапі роботи історики отримують перші уявлення про джерела, що можуть їх зацікавити.

Найчастіше історики послуговуються писемними джерелами. Свого часу засновники сучасної історичної науки розшукали, упорядкували й опублікували чимало історичних документів. Сучасні вчені користуються науковими **бібліотеками**, де можна швидко

Словник

Контент — будь-яка інформація, яку можна прочитати, побачити, почути. Зазвичай це слово використовують у сфері інтернет-ресурсів. Це можуть бути текстові, графічні, аудіо- та відео-матеріали тощо.

знайти потрібне писемне джерело. А щоб дослідити неопубліковані історичні документи, дослідники працюють в **архівах** — спеціальних наукових установах, де зберігаються документи.

Для вивчення найдавнішої історії людства, коли ще не було писемності, найціннішими є речові джерела. Їх розшуковують учені-археологи. Знайдені ними речі досліджують, за потреби **реставрують** (відновлюють) та доправляють у **музеї**. Про бібліотеки, архіви, музеї ми докладніше познайомимося в наступному параграфі.

Значну увагу дослідники минулого приділяють збиранню усних історичних джерел — народних пісень, дум, переказів, легенд, спогадів тощо. Їх спочатку записують зі слів свідків подій під час експедицій. Засоби збереження усних джерел бувають різними. Раніше цю інформацію записували на папері. Із розвитком технологій народну творчість і спогади почали оформлювати шляхом звуко- або відеозапису. Повернувшись з експедиції, вчені впорядковують і публікують записане.

Звукозаписи зберігаються у **фонотеках**, а відеозаписи — у **фільмотеках**.

Усі знайдені джерела перед використанням необхідно ретельно дослідити. Вчені встановлюють час та обставини створення пам'ятки, вивчають матеріал, із якого вона виготовлена, тощо. Також з'ясовують інформацію про його автора, потім аналізують зміст, визначають вплив документа на життя тогочасного суспільства. Дуже важливо перевірити надійність і достовірність джерел. Для більш правдивої інформації про минуле вчені порівнюють дані з різних історичних джерел, і лише тоді роблять висновки й узагальнення.

4. Інформаційні технології.

Людство займалося обробкою інформації тисячі років. Сукупність методів і пристроїв, які люди використовували для обробки інформації, називають **інформаційними технологіями**.

Перші інформаційні технології були засновані на використанні лічби й писемності. Своєрідну систему передачі інформації винайшов народ інків, що населяв Південну Америку, — вузликове письмо. Проте воно не набуло поширення.

Деякий час основним джерелом для виникнення писемності був малюнок. Проте малюнок може стати писемністю лише тоді, коли він не просто

НЕДОСТОВІРНА ІНФОРМАЦІЯ

Неправдива інформація, яку сам поширювач вважає правдивою.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ

Завідомо неправдива інформація, яку поширюють навмисне з метою завдання шкоди.

ШКІДЛИВА ІНФОРМАЦІЯ

Правдива інформація, яка може завдати шкоди своїм вмістом (дитяча порнографія, приватні інтимні дані тощо).

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У 2020 р. інтернет став найпопулярнішим місцем отримання інформації в Україні, посунувши на другий план телебачення і друковані засоби масової інформації.

Бібліотека — культурно-освітній заклад, де зберігаються друковані й рукописні матеріали, книги.

Архів — установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів із метою їхнього використання для подальших досліджень.

Реставрація — відновлення пам'ятки, історичного джерела, пошкодженого часом, для подальшого збереження.

Музей — культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, збереження й використання пам'яток природи, матеріальної та духовної спадщини.

Фільмотека

зображує, наприклад, сонце, а й позначає слово «сонце». Письмо за допомогою малюнків називають піктографічним. Хоча зараз такий вид письма вже не використовується, піктограми мають значне поширення в дорожніх знаках, комп'ютерах, телефонах тощо.

Згодом малюнки перетворилися на письмові символи, що часто були навіть не схожими на той предмет або явище, які вони позначали. Так виникло ієрогліфічне письмо.

У цих видах письма прочитується не лише зміст думки, а й зорові образи — малюнки. Люди, що були носіями цього виду письма, залишили свідчення про власний спосіб життя та мислення, традиції, уявлення про навколишній світ.

Однак піктограми та ієрогліфи не відтворюють звучання мови. Це робить звуко-буквене, або **абеткове письмо**. Одним із перших буквених алфавітів, що з'явився в XV ст. до н. е., було фінікійське письмо. Воно використовувало 22 приголосні літери та лягло в основу більшості сучасних алфавітів і систем письма. Першим досконалим абетковим письмом стало грецьке. Зараз найбільш поширеними є латинська, арабська абетки та кирилиця. На основі кирилиці було створено й українську абетку, яка налічує 33 букви.

Піктографічне письмо

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

На малюнку відображено, як піктограма бика (алеф), спростилася настільки, що перетворилася на букву А. Ця зміна тривала майже 3 тис. років — виникла в Єгипті й завершилася в Римі (Італії).

Перетворення піктограми бика на букву А

Приблизно 50 років тому розпочався стрімкий розвиток інформаційних технологій, що в першу чергу пов'язаний з удосконаленням комп'ютерів.

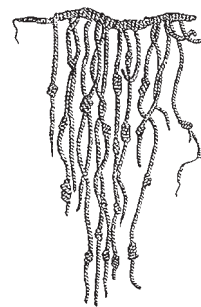
Інформаційні технології стали рушієм економічного розвитку та джерелом зростання добробуту. Ми увійшли в добу інформаційного суспільства.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Сукупність дій, пов'язаних з інформацією, називається інформаційними процесами. Одними з основних є відбір та обробка інформації.
- Під час відбору інформації першочерговим етапом є її перевірка.
- Під час роботи з історичними джерелами діють ті самі правила, що і в роботі з інформацією. Головне — з'ясування достовірності інформації.
- Необхідність обробки інформації сприяла появі інформаційних технологій, які на сьогодні стали визначальними в розвитку людства.

Запитання і завдання

1. Які існують інформаційні процеси? Які з них є визначальними?
2. Що таке обробка інформації? Для чого вона потрібна?
3. Чому існує та поширюється неправдива інформація?
4. **Робота в групах.** Обговоріть і визначте, що потрібно зробити, щоб не піти помилковим шляхом, досліджуючи минуле.
5. У чому полягає складність роботи з інформацією? Чи можуть джерела вводити в оману?
6. **Коллективне обговорення.** Як можна встановити достовірність і надійність історичного джерела? Яка інформація історичних джерел, на вашу думку, є найціннішою?
7. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що може бути джерелом історичної інформації. Чому треба вміти виявляти й досліджувати різні історичні джерела?
8. Як визначати, які історичні джерела потрібні для дослідження?
9. Чому вчені прагнуть знайти й опрацювати якомога більше джерел із теми дослідження?
10. Чому усні джерела є цінними для істориків? Яким чином здобувають усні джерела?
11. Як зберігають усну народну творчість та спогади свідків подій?
12. Розгляньте ілюстрації й виконайте завдання.

Приклад вузликового письма

Сучасні піктограми

Ієрогліфічне письмо

Одна з перших абеток кириличного письма

1) Скільки джерел і скільки приймачів інформації зображено?

2) Ви готуєте повідомлення на урок історії. На якому малюнку зображено джерело, а на якому — приймача інформації?

Гінці

3) На малюнках зображено історичні форми передачі інформації. Визначте, якими способами інформацію передавали на близькій відстані, а якими — на дальній.

Крик

Рухи та жести

Звук барабану

Дим багаття

§ 12. Збереження інформації та історичних пам'яток. Пам'ятники

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як зберігається інформація;
- із якою метою створюють музеї, архіви, бібліотеки та як вони працюють;
- чим відрізняються історичні пам'ятки й пам'ятники;
- про пам'ятки історії України, що є скарбом, гордістю та надбанням народу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які існують історичні джерела?
2. Як змінювалися з часом інформаційні технології?

1. Збереження інформації. Інформаційні ресурси.

? Як ви розумієте поняття «інформаційний ресурс»?

Людство розвивається, й інформація швидко накопичується. Людська пам'ять, якою б доброю вона не була, просто не може вмістити таку її кількість. До того ж для тривалого зберігання та передачі інформації людська пам'ять є не дуже зручним інструментом.

Людям потрібен був її зовнішній носій. У різний час із цією метою використовувалися стіни печер, вузлики, глиняні таблички, папірус, пергамент, папір, магнітна стрічка, диски, хмарні технології тощо. Пошук надійних і доступних способів збереження інформації триває й зараз.

Сукупність накопичених людством ідей і знань, організованих у доступній для отримання формі, має назву **інформаційні ресурси**. До них належать книги, статті, наукові праці, технічні переклади, дані про передовий виробничий досвід тощо. Особливістю інформаційних ресурсів є те, що їх збільшення залежить від швидкості споживання (витрачання).

2. Музеї.

? Для чого створюють музеї?

Для того щоб люди могли побачити надбання минулого, створюють спеціальні установи — **музеї**. Речі, які виставлені в музеях для огляду відвідувачами, називають **експонатами**. Сукупність речей, об'єднаних певною темою, має назву **експозиція**.

? Чи можна стверджувати, що наведений колаж засвідчує зміни в інформаційних ресурсах?

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Для письма люди використовували різні матеріали. Наприклад, у Стародавньому Єгипті писали на папірусі — папері, виготовленому зі стебел багаторічної водяної рослини. У Русі-Україні писали на корі берези — бересті, а згодом почали використовувати пергамент — певним чином оброблену шкіру тварин (телят, кіз). Перший папір винайшли в Китаї близько 2 тис. років тому. Перші книги були рукописними, і їх написання потребувало багато часу. Перші друковані книги з'явилися в XV ст.

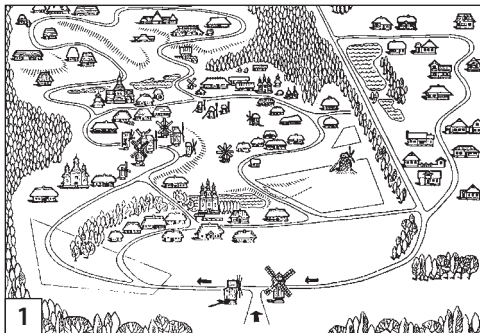
Національний музей історії України в Києві. Сучасний вигляд

Експозиція Київського обласного археологічного музею трипільської культури

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Найбільше за площею сховище культурних пам'яток в Україні — Національний музей народної архітектури та побуту в Києві. Тут на території майже 150 гектарів розміщено понад 300 пам'яток народної архітектури з усіх регіонів країни.

Національний музей народної архітектури та побуту України: 1) малюнок-план; 2) краєвид

За своїм призначенням музеї поділяються на історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо. Як приклад можна згадати Національний музей історії України в Києві, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, Музей археології Середнього Подніпров'я в Чигирині (Черкаська область), Музей археології та печерних міст у Бахчисараї (Автономна Республіка Крим), Музей трипільської культури в Переяславі (Київська область), музей цукру на Вінниччині, музей бджільництва на Полтавщині та багато інших. У кожній області, районі, місті існують краєзнавчі музеї. Загалом в Україні налічується близько 5 тис. різноманітних музеїв.

Дуже важливою в музеях є робота екскурсиводів. Вони намагаються привернути увагу до найбільш цікавих експонатів, наголосити на їхній важливості та цінності для науки.

● ● ● ● ● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ● ● ● ● ●

Термін «музей» походить від давньогрецького слова «мозейон», «мусейон» — місце, присвячене музам; храм муз. Перші зібрання цінних речей з'явилися ще в III тис. до н. е. в палацах правителів Вавилону та Єгипту. Перший музей — Будинок муз — був заснований в Александрії Єгипетській понад 2 тис. років тому. Перший музей старожитностей в Україні почав діяти в 1810 р. у Феодосії. Згодом музеї почали виникати в інших містах. Поширеними також були приватні збірки старожитностей. На сьогодні в нашій країні найбільша кількість пам'яток минулого зберігається в Національному музеї історії України в Києві — понад 600 тис. експонатів. За ними можна простежити розвиток людського суспільства на українських землях від появи перших людей до нашого часу.

3. Архіви та бібліотеки.

У музеї демонструють переважно речові джерела. Для писемних джерел існують інші установи — **архіви**. Найбільше документів в Україні зберігається в центральних державних історичних архівах Києва та Львова.

Лише в Києві налічується понад 1,5 млн одиниць архівних матеріалів. Існують окремі спеціалізовані архіви, обласні тощо.

Перш ніж документи потрапляють на зберігання, працівники архівів — **архіваріуси** — ретельно перевіряють стан документів. Виявлені пошкодження усувають шляхом реставрації. Потім документам присвоюють номери та виставляють їх у відповідному порядку, щоб можна було швидко знайти необхідний документ.

Писемні історичні джерела, переважно книги, зберігаються і в **бібліотеках**.

Співробітники бібліотек опрацьовують видання й записують їх у каталог, організують відповідне зберігання, а також обслуговування читачів.

Найстарішою з діючих в Україні бібліотек є Наукова бібліотека Львівського університету, заснована в 1608 р. Найбільшою бібліотекою нашої держави є Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в Києві. У її фондах налічується 12 млн одиниць книг. Зараз бібліотечна мережа України складається з близько 40 тис. бібліотек. До них належать бібліотеки публічні (у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва), технічні, сільськогосподарські, медичні, академічні, бібліотеки закладів загальної середньої та вищої освіти, бібліотеки для людей з порушенням зору тощо.

Останнім часом усе частіше книги переводять в електронний формат — **оцифровують**. Це дає змогу зберігати їх в електронних бібліотеках, до яких можна потрапити через мережу Інтернет із будь-якого куточка світу за допомогою відповідних електронних пристроїв.

4. Пам'ятки історії та культури.

? Що може бути пам'яткою історії?

Україна має багатовікову історію та культуру. Свідченням цього є **пам'ятки історії та культури**, які допомагають зберегти **історичну пам'ять**. Вони є в кожному регіоні України. Завдяки пам'яткам

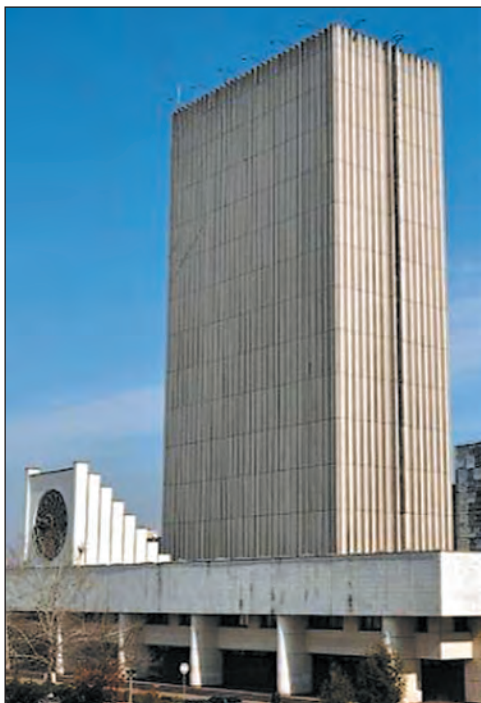
? Розгляньте малюнки, на яких зображено шлях документів до архіву та роботу над ними. Складіть коротку розповідь.

Читальна зала бібліотеки

Стелажі книг у бібліотеці

Будівля Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в Києві

місто або село стає відомим у світі. З усіх куточків планети приїздять туристи, щоб побачити ці надбаня.

До наших днів збереглися замки, фортеці, палаци та садиби, парки, монастирі й храми, промислові підприємства та багато інших архітектурних витворів мистецтва. Іноді із сукупності пам'яток постають цілі ансамблі, що відтворюють атмосферу минулих часів. Найвідомішими з них, зокрема, є ансамблі пам'яток історичного центру Львова, Старого міста Кам'янця-Подільського, Києво-Печерської лаври тощо.

До пам'яток історії належать також пам'ятні місця й предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства й держави, твори мистецтва, які становлять історичну, наукову, художню цінність. Це можуть бути археологічні пам'ятки (залишки давніх поселень, укріплень, поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення тощо).

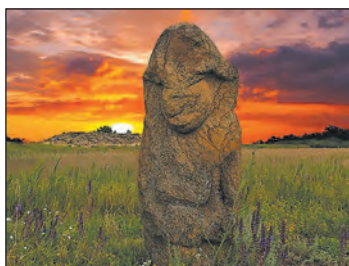
Словник

Історична пам'ять — сукупність знань та уявлень про спільне минуле. Вона покликана передавати досвід і знання про минуле для самоусвідомлення. Важливу роль у збереженні історичної пам'яті відіграють пам'ятки історії.

Цікаво знати

«Кам'яна могила»

Одна з найзагадковіших пам'яток природи та історії — це «Кам'яна могила», розташована в Запорізькій області. Насправді це не поховання, а природне нагромадження каменів заввишки 15 метрів, які утворюють чимало гrotів. Із давніх-давен люди вважали цю місцевість таємничою. Тут проходили різні релігійні обряди. Гrotи розписані наскельними малюнками, які залишили жителі цих степів ще за первісних часів. Вони є цінними історичними джерелами.

Історичну цінність мають місця масових поховань померлих та загиблих у війнах і під час трагічних подій, місця загибелі бойових кораблів, залишки бойової техніки, озброєння. Цінними також є кіно-, фотодокументи й звукозаписи, стародавні рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання, тобто все те, що становить історичну й культурно-мистецьку цінність.

5. Збереження історичної пам'яті. Пам'ятники.

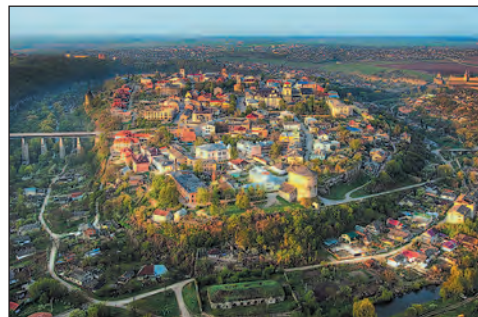
? Чому треба зберігати історичні пам'ятки?

Усі пам'ятки історії та культури, розташовані на території України, охороняються державою. Лише Державний реєстр нерухомих пам'яток України налічує близько 56 тис. об'єктів історичної спадщини. Пам'ятки історії та культури, що розташовані на території України, є невід'ємною складовою світової культурної спадщини. Вони є безцінними історичними джерелами, які допомагають розвитку науки, освіти й культури, сприяють формуванню почуття патріотизму та естетичному вихованню.

У той самий час пам'ятки потребують охорони й захисту від руйнування та знищення. Це важливе завдання державних органів і громадських організацій. Дбайливе ставлення до пам'яток історії та культури — обов'язок кожного громадянина України.

Із давніх часів людина намагалася зберегти пам'ять про певні визначні події (перемоги, етапи розвитку, важливі зрушення в житті тощо). Ще із часів Античності виникла традиція увічнення подій у вигляді монументів (споруд), **меморіалів** (людям або подіям), **пам'ятників**. Кожен монумент не тільки зберігає, але й створює образ людей, подій. Крім того, монументам належить важлива роль організації життєвого простору громади. Зазвичай пам'ятники споруджували в центрі міста, на площі, на визначних місцях, вони були орієнтирами.

Пам'ятники на українських землях відомі з давніх часів. Із тих, що збереглися, виділяються ідоли. Їх використовували під час релігійних обрядів. У кочових народів були поширені скульптурні зображення — «кам'яні баби» — на курганних похованнях, у важливих місцях як орієнтири в степу. Перші

Старе місто Кам'янця-Подільського

Історичний центр Луцька

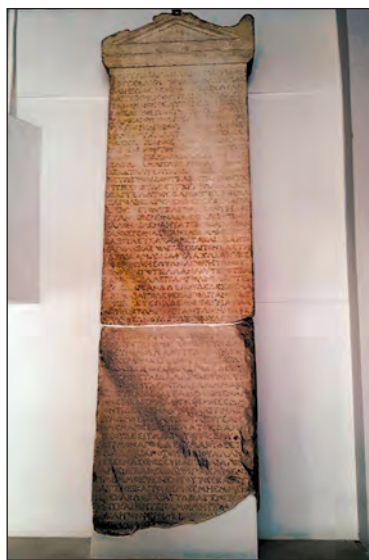
Музей «Запорозька Січ» на острові Хортиця (Запоріжжя)

Руїни античного міста Херсонес (поблизу Севастополя)

Пересопницьке Євангеліє. Рукописна книга XVI ст., на якій президенти нашої країни складають присягу українському народу

Кам'яна плита з викарбуваною клятвою жителів грецького міста Херсонес (тепер околиці Севастополя). III ст. до н. е.

«Кам'яні баби». Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького

Козацькі хрести

«кам'яні баби» з'явилися близько 6 тис. років тому. Їх почали зводити перші жителі степів: кіммерійці, скіфи, сармати, половці та інші племена й народи. Найбільша кількість таких пам'ятників зберігається в Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького. Там налічується 67 «кам'яних баб». Традицію кочівників продовжили й українські козаки, які встановлювали козацькі хрести.

Також у грецьких містах-державках на узбережжі Чорного моря існували пам'ятники, які наслідували античну традицію. Їхні залишки археологи знаходять і зараз.

Масове поширення пам'ятників на українських землях у звичному для нас вигляді припадає на XVIII—XX ст.

Словник

Меморіал — архітектурний ансамбль, скульптурна композиція, яка є витвором мистецтва і, як правило, увічнює трагічні події.

Пам'ятник — споруда, яка є витвором мистецтва, призначена для увічнення образу людей, подій, об'єктів, іноді тварин, літературних і кінематографічних персонажів тощо.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Стрімке збільшення обсягу інформації змусило людей шукати її зовнішні носії. Особливо швидко прогрес у цій сфері відбувається в останні десятиліття.
- Накопичена інформація утворює інформаційні ресурси, які допомагають людям нею користуватися.
- Для зберігання та обробки історичних джерел існують спеціальні установи: музеї, архіви, бібліотеки.
- Для збереження історичної пам'яті про минуле зводять памятники, монументи, меморіали.

Запитання і завдання

1. Чи є музеї, бібліотеки, архіви інформаційними ресурсами?
2. У яких установах зберігають археологічні пам'ятки?
3. Де можна знайти потрібні для дослідження писемні джерела?
4. Для характеристики якої установи доцільно вжити слова «екскурсовод», «експозиція», «експонат»?
5. **Робота в групах.** Розподіліть обов'язки та виконайте завдання. Створіть вдома з речей минулого та фотографій музейну експозицію на певну тему. Під кожним експонатом зробіть підпис. Складіть коротку розповідь для екскурсовода. Підготуйте презентацію.
6. Із якою метою людство ретельно зберігає пам'ять про минуле?
7. **Колективне обговорення.** У Києві бібліотеку імені В. І. Вернадського іноді за зовнішній вигляд і призначення називають «зубом мудрості». Чи справедливою є така характеристика?
8. Які існують історичні пам'ятки?
9. Для чого створюють меморіали, пам'ятники? Чи можна за пам'ятниками простежити взаємозв'язок різних епох історії України?
10. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що є свідченням того, що певна споруда є пам'яткою історії.
11. **Робота в групах.** Уявіть, що ви стали свідками пошкодження історичної пам'ятки. Якими будуть ваші дії? Обговоріть і визначте, для чого необхідно зберігати й охороняти пам'ятки.
12. Як ви розумієте твердження «Пам'ятки історії — скарб, гордість і надбання народу»?

Скульптурне зображення царя Митридата VI Євпатора, що правив Боспорським царством, столицею якого було місто Пантікапей (сучасна Керч)

Практичне заняття за розділом III. Дослідження суспільства та історії. Інформація. Історичні джерела

Гарпун і спосіб користування ним

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

Скласти розповідь із презентацією за темою «Види історичних джерел».

Пригадайте

1. Які бувають історичні джерела?
2. Як необхідно працювати з історичними джерелами?

ХІД РОБОТИ

I. Робота з презентаціями

1. Перегляд окремих презентацій.
2. Визначення основних видів історичних джерел за певними ознаками.

II. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп опрацьовують представлені історичні джерела, що розповідають про життя племен, які перебувають у своєму розвитку на рівні первісного суспільства.

Запитання на актуалізацію знань
Які види джерел ви отримали?

Робота з джерелами

Із життя племен кубу острова Суматра (Індонезія)

Він відламує довгу пряму палицю і, піднявши з берега струмка камінь, б'є ним по кінцю палиці, поки та не розщепиться на гострі частини. Потім від здирає кору і, розділивши її на волокна, обмотує ними розщеплений кінець палиці. Спис для ловлі риби (гарпун) готовий.

1. Про яке заняття людей розповідає уривок з історичного джерела?
2. Які матеріали використані для виготовлення знаряддя праці?

Із життя папуасів Нової Гвінеї

Приходив Туй із двома іншими тубільцями. Усі були озброєні списами, луками зі стрілами, і кожен мав сокиру на плечі... Я оглянув вміст однієї із сумок, яку носили чоловіки на перев'язі через ліве плече... Я знайшов у ній багато цікавого. Крім двох великих кам'яних ножів, тут були кістки, загострені з одного боку, які слугували ножем і важелем; у невеликому бамбуковому футлярі знайшлися чотири загострені кістки — мабуть, інструменти, які замінюють голку, шило... Потім я знайшов мушлю із зубчастим кінцем, яку тубільці використовують для вишкрібання кокоса. Був також подовжений кусок шкаралупи молодого кокоса, який заміняв ложку...

1. Які знаряддя праці мали тубільці?
2. Із яких матеріалів були виготовлені ці предмети?
3. Якими заняттями, імовірно, займалися тубільці?
4. Чи можемо ми з наявної інформації в джерелі дізнатися про природні умови, у яких жили папуаси?

Із життя індіанського племені ірокезів

У давні часи ірокези використовували вид взуття, яке виготовлялося зі шкіри лося. Вони надрізали шкіру над і під колінним суглобом тварини й потім здирали його суцільним шматком. Оскільки задня нога лося зігнута в цьому суглобі майже під прямим кутом, то знята з нього шкіра підходила для людської ноги. Нижній кінець туго зшивався сухожиллями, а верхній кріпився до ноги ремінцями...

1. Про що розповідає уривок із джерела?
2. Як індіанці використовували свою спостережливість для виготовлення взуття?

Магічні дії перед полюванням мисливців на острові Ніас (Індонезія)

Мисливці, перш ніж вирушити на полювання, викопували яму й накривали її гілками, травою, листям, а потім заганяли в неї дичину. Під час копання вони мали дотримуватися деяких правил. Не можна було плювати (бо інакше дичина відвернеться від ями), сміятися (бо образяться стінки ями), вживати сіль, готувати їжу свиням. Перебуваючи в ямі, забороняється чухатися, тому що ґрунт може розм'якнути й осісти...

1. Які обряди здійснювали мисливці перед полюванням?
2. Чи виправдані придумані ними заборони?
3. Чому мисливці не сподівалися тільки на яму, а ще використовували магію?

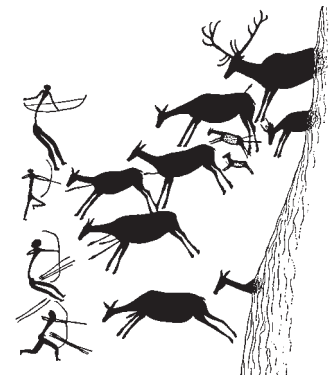
Папуаси Нової Гвінеї

Взуття індіанців Північної Америки

Яма для полювання

Наскельний малюнок сцени полювання

Робота з ілюстраціями

Розгляньте малюнок сучасного художника, який намагався відтворити деякі заняття представників трипільської культури.

Які із зображених на фотографіях речових джерел були використані для реконструкції занять представників трипільської культури? Що на малюнку вказує, що трипільці займалися землеробством?

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Узагальнення за розділом III. Дослідження суспільства та історії. Інформація. Історичні джерела

Завдання для навчальної гри

1. Конкурс на знання термінів і понять. Для перемоги в ньому наведіть найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: усні джерела, речові джерела, археологія, писемні джерела, аудіовізуальні джерела, історичні джерела, артефакт, літопис, експонат, експозиція, музей, архів, міф, легенда, пам'ятка, пам'ятник, монумент, меморіал, аналіз інформації, достовірність, факт, судження, систематизація.

2. **Робота в малих групах.** Дидактична гра «Три зупинки». Формуються три зупинки під назвами: «Інформація», «Археологія», «Пам'ятки і пам'ятники». На кожній зупинці покажіть свої знання на визначену тему, відповівши на запитання у формі бліцопитування.
3. Існує висловлювання, що як із природного джерела починається річка, так з історичного джерела починається історія. Висловіть судження, як ви розумієте це твердження. Чи згодні ви з ним? Наведіть факти, які його підтверджують або спростовують.
4. Історичні джерела називають німими свідками минулого. Розкажіть (в усній або письмовій формі), як зробити так, щоб вони «заговорили».
5. За допомогою рекомендованих пошукових систем доберіть інформацію про певну подію (визначає вчитель/вчителька). Назвіть терміни, значення яких ви не знали, і поясніть, як воно було з'ясоване. Як ви аналізували та впорядковували інформацію про подію за інформаційними джерелами?
6. Наведіть приклади артефакту (музейного експоната) та назвіть його ознаки. Чому знайдені артефакти слід передавати для вивчення спеціалістам?

7. Згрупуйте історичні джерела за різними ознаками.

8. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та доберіть експонати до експозиції віртуального музею на тему, запропоновану вчителем/вчителькою.
9. Висловіть враження від екскурсії (віртуальної екскурсії) до музею або архіву, пам'ятника або пам'ятки.
10. За допомогою та з дозволу батьків або інших родичів доберіть інформацію про минуле з наявних вдома візуальних джерел (фотоальбоми, листівки, зображення пам'яток історії тощо). Підготуйте повідомлення (в усній або письмовій формі) про те, що ви дізналися за ними про минуле. Підготуйте презентацію родового дерева, указавши історичні події, що вплинули на вашу родину.
11. **Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми та представте спільні висновки класу: чому людина під час аналізу інформації припускається помилок.
12. **Колективне обговорення.** Висловіть обґрунтоване пояснення, підтримавши одну з думок: 1) на сьогодні інформація є найбільшою цінністю для людини; 2) зберігання історичних джерел є важливим для майбутнього; 3) пам'ятки і пам'ятники є свідками минулого.

Тестові завдання для
підготовки до тематичного
контролю за розділом III.
Дослідження суспільства
та історії. Інформація.
Історичні джерела
rnk.com.ua/101501

РОЗДІЛ IV. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ. ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ

§ 13. Історія як наука і навчальний предмет

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як історія досліджує минуле і якою є мета історії як навчального предмета;
- на яких принципах досліджується минуле, які методи використовуються;
- про розвиток історичної науки в Україні та видатних українських істориків;
- якою є роль літератури у вивченні історії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія?
2. Із якою метою люди вивчають минуле?

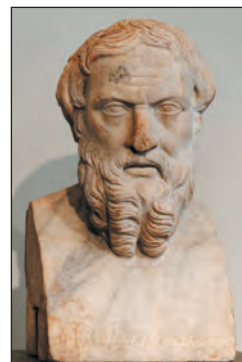
1. Історія як наука і навчальний предмет. Функції історичного пізнання.

- ? Назвіть функції історичного пізнання.

Усі науки поділяють на природничі й гуманітарні. Історія є складовою **гуманітарних наук** — галузі досліджень, предметом яких є людина як суспільна (культурна, моральна, духовна) істота, а також усе, що нею створене.

Вивчення гуманітарних наук сприяє розвитку особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення різних життєвих ситуацій. Це люди, які здатні самостійно мислити та усвідомлено сприймати події, що відбуваються в країні та світі, мають чітку громадянську позицію та широкий світогляд. Допомогти у вирішенні цих завдань і покликана історія як **навчальний предмет**.

Історія взагалі та історія України зокрема виконують декілька соціально важливих функцій.

Геродот. Антична скульптура

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Автором першого історичного дослідження, яке було створене в V ст. до н. е., був Геродот. Його твір мав назву «Історія». Уже у перших рядках твору давньогрецький вчений так висловив своє завдання: «щоб минулі події з часом не забулися, і великі та дивні гідні діяння... не залишилися невідомими». Тобто «Історія» мала зберегти для майбутніх поколінь найважливіші події, які стали відомими Геродоту. Завдяки йому ми дізналися і про важливі події історії України тієї доби.

Словник

Історична наука — система знань про минуле людства. Історія як наука складається з низки самостійних галузей історичного знання, а саме: економічної, політичної, соціальної, суспільної, воєнної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії держави і права тощо.

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Німецький мислитель XVIII ст. Георг Гегель із сумом зазначав: «Досвід та історія навчають, що народи й уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно зі знаннями, які могли з неї здобути».

Георг Гегель. Художник Я. Шлезінгер

Історик за роботою. Бібліотека в будівлі Національного музею США

Основні функції історичного пізнання:

- **пізнавальна.** Це сам процес вивчення історії як своєї батьківщини, так й історії інших країн і народів. Освічена людина завжди розуміє, що без минулого немає сучасного, без традиційного немає нового. На думку давньоримського політичного діяча й мислителя Марка Тулія Цицерона, «не знати історії — означає завжди бути дитиною»;
- **світоглядна.** Світогляд — це погляд на світ, суспільство, закономірності його розвитку. Вивчаючи історію, людина опановує загальні наукові методи пізнання навколишнього світу, які знадобляться їй під час вивчення інших наук та в повсякденному житті;
- **практична.** Людині кожного дня доводиться використовувати знання й досвід попередніх поколінь, які допомагають будувати майбутнє. Досвід навчає критично мислити, аналізувати минуле й використовувати його для розв'язання сучасних проблем;
- **виховна.** Знання історії свого народу та світової історії формує почуття патріотизму, любов до рідної землі та свого народу.

2. Принципи і методи історичного дослідження.

? На які принципи спираються історики, досліджуючи минуле? Які методи вони використовують?

Наукове дослідження історії можливе тільки за умови дотримання певних **наукових принципів**. Охарактеризуємо декілька з них.

Принцип **історизму** вимагає, щоб історичні факти, явища й події розглядалися відповідно до конкретно-історичних обставин минулого.

Історизм дозволяє «вжитися» в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків історичних діячів і самі вчинки, порівняти з сучасністю, побачити нове.

Принцип **об'єктивності** пропонує історик у дослідженні спиратися лише на реальні факти у вивченні історії, не викривляючи їх. Ще в I ст. до н. е. Цицерон стверджував: «Перше завдання історії — утриматися від брехні, друге — не приховувати правди, третє — не давати жодного приводу запідозрити себе в пристрасті або упередженій ворожості».

Кожне явище слід вивчати, розглядаючи як позитивні, так і негативні факти незалежно від того, подобаються вони чи ні, підтверджують існуючу думку або спростовують її.

Завдяки принципу **соціального підходу** історичні процеси розглядаються з урахуванням поведінки, інтересів, прагнень, бачення майбутнього різних верств, груп суспільства.

Крім загальних принципів, в історичному пізнанні використовуються і **наукові методи** історичного дослідження. Вони поділяються на три категорії: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні.

Основний метод будь-якого наукового дослідження — це **експеримент**. Головна мета експерименту — встановити причинно-наслідкові зв'язки між певними діями та їхніми наслідками й перевірити факти.

Експеримент активно використовують у природничих науках. Однак для більшості гуманітарних наук провести експерименти неможливо або неетично. Зокрема це стосується історії. У минуле не можна повернутися. Однак, якщо поглянути на події історії як на експеримент, результати якого ми знаємо, то дослідження історії та інших гуманітарних наук набуває зовсім іншого значення. Головним завданням істориків стає вміння робити висновки, виявляти закономірності з таких «природних експериментів». Тобто слід з'ясувати, чому події відбувалися саме так.

До власне історичних методів належать **хронологічний, синхронний, порівняльно-історичний, ретроспективний** (історичного моделювання), **структурно-системний методи та метод періодизації**.

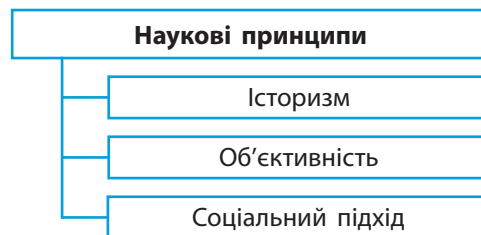
Хронологічний метод передбачає відтворення (реконструкцію) послідовності подій, щоб збагнути справжню суть їхніх причин і наслідків.

Синхронний метод передбачає пошук взаємозв'язку між подіями в різних сферах життя суспільства.

Порівняльно-історичний метод допомагає виявити спільне й відмінне в розвитку за схожих умов та вказати визначальний чинник.

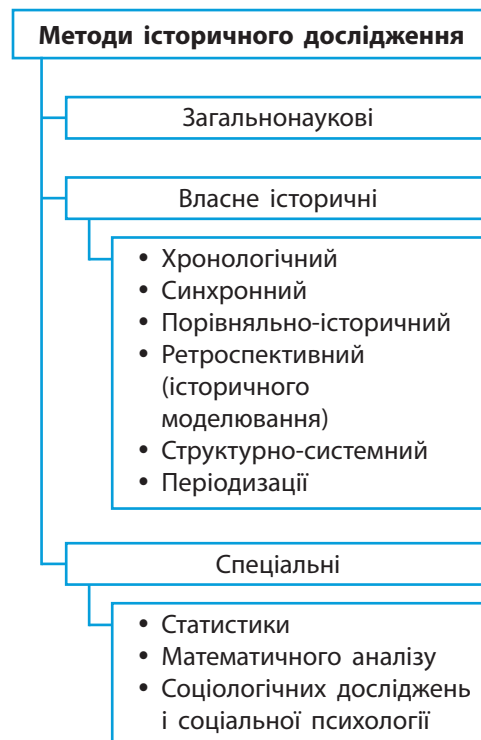
Ретроспективний метод (історичного моделювання) дозволяє показати закономірності етапів історичного розвитку.

Структурно-системний метод надає можливість розглядати суспільство як складну систему, пронизану численними зв'язками і впливами.

Словник

Наукові методи — шлях дослідження, обґрунтовані способи пізнання.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Серед французьких лісів проходить незвичайний археологічний та історичний досвід. Команда каменярів, теслярів, ковалів, виробників черепиці та працівників інших професій крок за кроком будує середньовічний замок із нуля, використовуючи лише інструменти, матеріали та технології, що існували в Середні віки (у цьому випадку в XIII ст.). Зведення замку, що отримав назву Геделон, почалося в 1997 р. Практичний досвід дозволив ученим заново відкрити забуті технології будівництва та спробувати моделі, гіпотези та теорії. У Геделоні працюють близько 70 постійних робітників, але щороку близько 600 осіб беруть активну участь у проєкті та дізнаються більше про будівельні технології, які тут використовуються. Крім того, щороку будівництво відвідують понад 300 тисяч туристів.

Будівництво середньовічного замку Геделон у Бургундії (Франція)

Для того щоб усвідомити розвиток історичних подій на значних відрізках часу, в пригоді стане метод періодизації. Він дозволяє виявити суттєві зміни і встановити моменти цих змін. Так, наприклад, якщо поглянути на власне життя, то в ньому можна виділити кілька періодів, які відрізняються один від одного: час до навчання в школі або в іншому закладі загальної середньої освіти; час, коли ви вступили до нього. Таких періодизацій можна створити багато, усе залежить від того, що є метою дослідження.

Також існують спеціальні методи, які запозичені з інших наук.

Під час здійснення дослідження слід пам'ятати, що історія — це перш за все **інтерпретація** подій, які відбулися.

Тільки за умови дотримання й поєднання всіх наукових принципів і методів може бути забезпечена достовірність у висвітленні минулого.

Структура історичного дослідження

3. Розвиток української історичної науки. Видатні українські історики.

- ? 1. Яка наука вивчає розвиток історичної думки?
2. Кого вважають батьком української історії, а кого — першим істориком України?

Українська історична наука налічує майже тисячу років. Першими історичними творами були літописи. Батьком української історії сучасна історична спільнота вважає ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

Він склав літопис «Повість минулих літ». Нестора Літописця можна вважати істориком із кількох причин. По-перше, він описав не лише сучасні йому події, а й ті, що відбулися за сотні років до нього. По-друге, він чітко визначив мету своєї праці: «звідки пішла Руська земля, хто в ній почав княжити першим і як Руська земля виникла». По-третє, він не лише розповів про події, а й дав їм оцінку.

Наприкінці XVII ст. почали з'являтися вже не літописи, а перші справді історичні дослідження. У 1672 р. ректор Києво-Могилянського колегіуму Федосій Софонович склав «Хроніку з літописців стародавніх», яка розповідає про події, що відбувалися на українських землях від появи Русі-України до XVII ст. У 1674 р. з'явився короткий історичний огляд подій Русі — «Синописис». Цей твір кілька сотень років був своєрідним підручником з історії та витримав близько 30 видань. Значна частина історичної спільноти вважає, що автором «Синописису» був архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель.

На початку XVIII ст. було створено низку творів, які отримали узагальнену назву «козацькі літописи». Їхніми авторами були Роман Ракушка-Романовський, Самійло Величко, Григорій Грабянка. Вони не просто описали події часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та подальші події цього періоду, але й намагалися пояснити їх.

Пробудження наприкінці XVIII — на початку XIX ст. інтересу до минулого українських земель створило передумови для остаточного переходу процесу накопичення історичних знань у наукову стадію.

Уперше послідовно виклав історію українських земель до 60-х рр. XVIII ст. Дмитро Вантиш-Каменський у творі «Історія Малої Росії».

У другій половині XIX ст. остаточно сформувався бачення історії України. Історією почали займатися вже професійні історики.

Словник

Інтерпретація — роз'яснення, тлумачення подій, явищ, процесів.

Цікаво знати

Твір Нестора Літописця має важливе значення у вивченні історії. Він є головним, а в деяких випадках єдиним джерелом інформації про ті давні часи. Своєю працею Нестор Літописець заклав традицію літописання, яка тривала майже до кінця XVII ст. Наступні автори доповнювали цей твір сучасними їм подіями.

«Повість минулих літ». Фотокопія

Скульптурне зображення Нестора Літописця

Микола Костомаров

У науковому доробку видатного українського історика XIX ст. Миколи Костомарова налічується понад 300 праць, серед яких «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Павло Полуботок» та інші. М. Костомаров розглядав народ як головну рушійну силу історії. Він відстоював ідею самостійності української нації, окремішності українського історичного процесу. Історик Володимир Антонович першим серед української історичної спільноти почав використовувати термін «Україна-Русь» для позначення Княжої доби історії України. Неоціненним є його внесок у віднайдення та збереження джерел з історії України XVI—XVIII ст. та розвитку археології.

Першою українською історикинею була Олександра Єфименко. Їй належать праці «Нариси з історії Правобережної України», «Історія українського народу». Дослідженню історії українського козацтва присвятив своє життя Дмитро Яворницький. Підсумком його багаторічної наукової діяльності стала «Історія запорозьких козаків» у трьох томах.

Науковий доробок Михайла Грушевського складають понад дві тисячі праць. Чільне місце серед них посідає «Історія України-Руси» в десяти томах. Завдяки М. Грушевському сформувався бачення окремої від історії інших народів української національної історії.

Також серед українських істориків можна відзначити Наталію Полонську-Василенко, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Ярослава Дашкевича, Івана Лисяка-Рудницького та інших.

Вивчення минулого нашої Батьківщини триває і сьогодні. Наука історія України збирала достатньо фактів і подій, щоб відтворити історичне минуле нашої Батьківщини. Історичних праць накопичилося дуже багато, тому здійснити ґрунтовне дослідження без попереднього **історіографічного** огляду неможливо. Історик має опрацювати літературу й дізнатися, якими були думки щодо цих подій його попередників. Розвиток історіографії є свідченням зрілості історичної науки.

4. Історія в літературних образах.

? Які художні твори про минуле України ви вивчали на уроках української літератури?

Крім того, що історія є об'єктом наукових досліджень, вона надихає творчих людей на написання художніх творів. Заплутаність перебігу історич-

● ● Джерела повідомляють ● ●

Зі спогадів учня В. Антоновича

...Буваючи в хаті професора, ми, самі всі українці зроду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки...

...Пригадую собі, скільки разів за моєї пам'яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години дві-три, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина все зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати...

- ? 1) Які факти свідчать, що тогочасна молодь із надзвичайною пошаною ставилася до В. Антоновича?
2) Що хотів донести своїм слухачам, учням В. Антонович?

них подій іноді перевершує будь-який вигаданий сюжет. Заслугою письменників і поетів є те, що вони створюють образ епохи, історичних постатей. Це допомагає нам краще зрозуміти минуле. Крім того, історичні твори мають просвітницький характер. Вони є своєрідними посібниками для вивчення історії України. Наприклад, пам'ятка давньої літератури «Слово о полку Ігоревім» зображує події, пов'язані з походом князя Ігоря проти половців.

«Великий кобзар» Тарас Шевченко у своїх творах створив низку історичних образів, зокрема Б. Хмельницького, І. Гонти, М. Кривоноса, Д. Байди (Вишневецького) та інших козацьких ватажків. У поемі «Гайдамаки» поет відтворив події гайдамацького руху. Першим історичним романом української літератури є «Чорна рада» Пантелеймона Куліша. Історію рідного народу та його боротьбу за незалежність змальовано в художніх творах Івана Франка («Захар Беркут»), Михайла Старицького («Останні орли», «Оборона Буші») та інших українських письменників.

Чимало творів присвячено Козацькій добі, наприклад, «Таємний посол» Володимира Малика, «На брата брат» Юрія Мушкетика, «Орда» Романа Іваничука, «Собор» Олеся Гончара та інші. Не лише давні часи, а й драматичні героїчні події ХХ ст. стали джерелом для створення багатьох літературних образів. Через літературні твори відбулося осмислення подій Першої та Другої світових війн, революції, Голодомору та репресій 20—30-х рр. ХХ ст. тощо.

Світову славу здобув роман Івана Багряного «Сад Гетсиманський», у якому передано трагедію українського народу за часів сталінського режиму. Цій самій темі присвячений і роман письменника «Тигролови» (перша назва «Звіролови»).

Історичну тему впродовж усього творчого життя розробляв Павло Загребельний. Йому належить роман «Диво», тема якого пов'язана з будівництвом Софійського собору. «Роксолана» — твір П. Загребельного про легендарну уславлену полонянку Настю Лісовську з України, яка, ставши дружиною султана, мала можливість впливати на події в Османській імперії. Роман «Я, Богдан», присвячений постаті гетьмана Б. Хмельницького, належить до кращих історичних творів української літератури.

Олександра Єфименко

Михайло Грушевський

Наталія Полонська-Василенко

Словник

Історіографія — наука, що вивчає розвиток історичної думки.

Обкладинка першого видання роману «Чорна рада» П. Куліша (1857 р.)

Пантелеймон Куліш

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Здобутки П. Куліша:

- першим почав писати українською мовою наукові праці, заклавши основи української наукової мови;
- запровадив новий фонетичний правопис (кулішівка), що діє до сьогодні;
- написав перший український історичний роман;
- перший прискіпливий і доброзичливий критик творів Т. Шевченка;
- перший біограф, упорядник і видавець найповнішого на той час зібрання творів і листів М. Гоголя в шести томах;
- перший перекладач творів В. Шекспіра, Й. В. фон Гете, Дж. Байрона українською мовою;
- перший перекладач Біблії українською мовою.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Історія належить до гуманітарних наук. Вона є багатогалузевою наукою.
- Історія виконує декілька соціально важливих функцій: пізнавальну, світоглядну, практичну, виховну.
- Дослідження історії як науки можливо тільки з дотриманням певних наукових принципів. Найважливіші з них: історизм, об'єктивність, соціальний підхід, альтернативність. Як наука історія використовує загальнонаукові, власне історичні та спеціальні методи дослідження.
- Становлення української історичної науки припадає на XIX — початок XX ст.

Запитання і завдання

1. Якою є мета вивчення історії загалом та історії України зокрема?
2. **Навчальна гра «Оплески».** Учитель/вчителька називає поняття, терміни, прізвиська. Якщо поняття або термін використовувалися на уроці, учні та учениці підтверджують це оплесками.
3. Заповніть пропуски в реченнях.
  - 1) Головний метод наукового дослідження — це ... .
  - 2) Для визначення послідовності подій історики використовують ... метод.
  - 3) Щоб узгодити події, які відбулися одночасно, застосовують ... метод.
  - 4) Для визначення основних етапів розвитку використовують метод ... .
  - 5) Для визначення спільного й відмінного в історичному розвитку використовують ... метод.
  - 6) Для відновлення процесу історичного розвитку за виявленими типовими ознаками й показу закономірностей на основі пізніших етапів історичного розвитку використовують ... метод.
  - 7) Щоб з'ясувати структуру суспільства, органів влади, взаємозв'язки, використовують ... метод.
4. **Робота в малих групах.** Обговоріть вислови:
  - 1) «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців» (видатний діяч українського та світового кінематографа Олександр Довженко).
  - 2) «Історики не прогнозують події історії, а аналізуючи їх, дають можливість не повторювати помилок історії» (сучасний український історик Ярослав Грицак).
5. Хто такі історики? Назвіть видатних представників української історичної спільноти. Розкажіть про одного/одну з них.

6. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та за допомогою додаткових джерел дізнайтеся імена видатних представників української історичної спільноти, про яких не згадувалося в параграфі. Створіть презентацію.
7. **Колективне обговорення.** Чим історія в літературних образах відрізняється від наукових досліджень?
8. Якою є роль художньої літератури у вивченні історії?
9. Поясніть вислів: «Література допомагатиме нам вдивлятися у криницю минулого, щоб побачити небо сучасного і майбутнього».
10. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, у яких літературних творах було відображено сучасні події, що відбулися в Україні.

О. Гончар біля собору, якому він присвятив роман «Собор» (Троїцький собор у Новомосковську Дніпропетровської області, що був створений із дерева народним майстром Я. Погребняком у 1773—1778 рр.)

Меморіальна дошка в Києві, присвячена П. Загребельному

§ 14. Історичні факти, події, явища та процеси. Історичний образ

Ухвалення Верховною Радою УРСР Закону «Про мову». 1989 р.

Словник

Історичний факт (слово «факт» походить від латинського «зроблене»; «те, що відбулося») — реальна, невігадана історична подія, що відбулася в певний час і в певному місці.

Історична подія — одинична, неповторна сукупність пов'язаних між собою дрібних фактів. Історичною подією може бути певна битва, укладення угоди, утворення організації, партії тощо.

Історичне явище — фрагмент історичної реальності, який притаманний певному періоду та має типові характерні ознаки. Прикладами історичного явища є виникнення українського козацтва, Українська революція тощо.

Історичний процес — послідовна тривала зміна явищ, що має закономірний характер. Наприклад: розселення людей територією України, формування української нації, національно-визвольна боротьба українців за незалежність держави тощо.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історичний факт та які бувають історичні факти;
- чим відрізняються події, явища, процеси;
- як формується історичний образ.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому історія є наукою?
2. Які існують принципи й методи наукового пізнання історії?

1. Поняття історичного факту.

? У чому полягає цінність факту для історії як науки?

У повсякденному спілкуванні слова «факт», «подія», «явище» часто виступають синонімами. Проте в історичній науці вони розмежовуються.

Із точки зору історичної науки **факт** — це дійсна, невігадана подія; те, що сталося, відбулося насправді, об'єктивно існує. Це встановлене знання, що є матеріалом для певних висновків, доказів. Кожен історичний факт є неповторним, його не можна відтворити.

Узагальнення й систематизація фактів — це шлях до пізнання історії.

2. Події, явища та процеси.

? Чим різняться між собою події, явища, процеси?

Історична наука виявила багато фактів, визначила час і місце їх здійснення, передумови, причини, наслідки та результати. Конкретні дрібні факти минулого систематизовано, згруповано в значні **історичні події, явища й цілісні історичні процеси**.

Тобто розрізняють елементарні, прості й складні факти. У цьому випадку процеси або явища розглядаються як сукупність (цілісність) взаємопов'язаних подій, кожна з яких, у свою чергу, можна розкласти на ще більш дрібні й самостійні складові. Наприклад, таке складне явище, як Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, є сукупністю подій, серед яких були битви, переговори, угоди тощо.

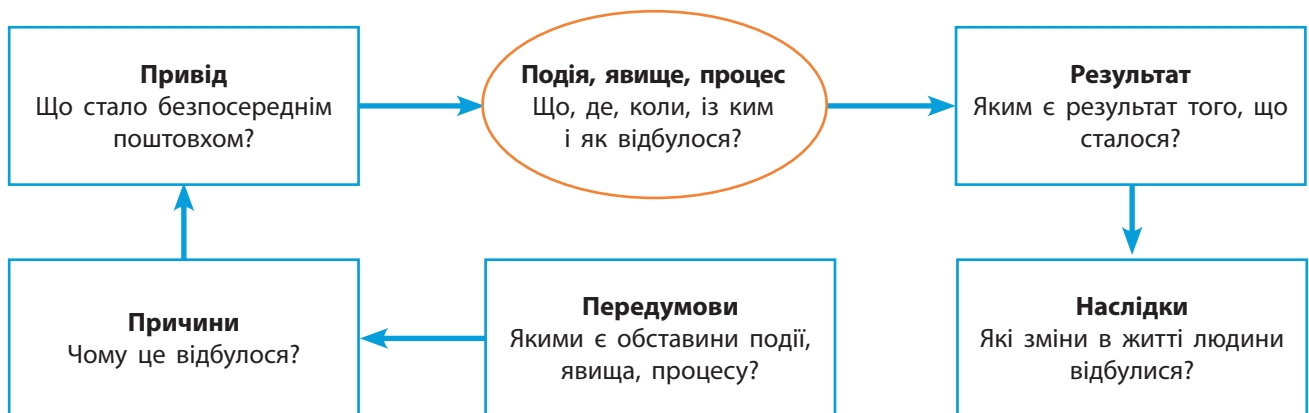
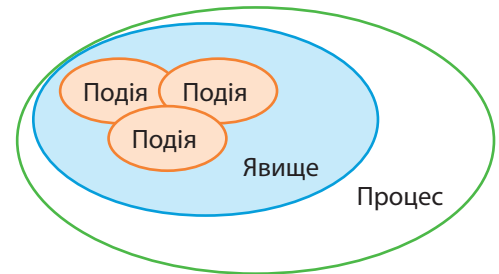
У свою чергу кожен із цих простих фактів складається з дрібніших.

Складні факти мають певну структуру і, як правило, будуються з типових, стійко повторюваних деталей, елементів:

- місця дії і навколишньої природи;
- матеріальних предметів (від звичайного гудзика до складних технічних пристроїв, створених і використовуваних людьми у своїй діяльності);
- учасників досліджуваних подій і явищ: як відомих діячів, так і пересічних представників соціальних груп.

Таким чином, події, явища, процеси відрізняються між собою за тривалістю, кількістю учасників, впливом на життя суспільства. Їх можна проаналізувати за схемою.

Співвідношення між подіями, явищем та процесом

3. Головні та неголовні факти.

? Навіщо історик виділяє головні факти?

Завдяки науковій праці нам відомо багато історичних фактів. Однак як зрозуміти, які із цих фактів мають важливе значення (головні), а які є несуттєвими (неголовними)?

Головними вважаються факти, які: 1) впливають на розвиток суспільства, залишають слід в історичному розвитку; 2) передають основний зміст історичної епохи, періоду; 3) містять важливі теоретичні відомості для формування історичних понять, світоглядних ідей, власної думки про минуле; 4) відрізняються яскравістю, образністю, емоційністю й здатні викликати особисте співпереживання, міцно закріплюються в пам'яті.

Коронація Данила Романовича — короля Королівства Руського (Галицько-Волинської держави). 1253 р. Художник М. Горелік

Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. Митець глибоко розкрив запеклу боротьбу українського народу під час Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Словник

Історичний образ — результат історичного опису якоїсь події, що мала вплив на суспільний розвиток. Історичним образом може бути довільний переказ певної події, художній твір на основі вивчення історичного джерела про цю подію.

Неголовні історичні факти не вирізняються ні оригінальністю, ні яскравістю, не надають важливої інформації. Проте вони необхідні для визначення місця головних фактів у просторі й часі, встановлення хронологічних зв'язків між основними подіями та їхнього тлумачення.

У той самий час слід пам'ятати, що поділ на головні й неголовні факти є умовним. За певних обставин неголовні факти можуть виявитися суттєвими.

Таким чином, історичні факти — це цеглинки, із яких вибудовується історія. Вони є матеріалом, який дає змогу історикам робити висновки, що те, що вони досліджують, є реальною дійсністю. Завдяки впорядкуванню фактів між ними можна встановити взаємозв'язки. Це дає змогу відповісти на головне питання історії: «Чому все так сталося?».

4. Історичний образ.

? Чим історичний образ відрізняється від літературного або художнього?

Підсумком роботи істориків є історичне дослідження. Описуючи на основі історичних джерел історичні факти, вони створюють **історичні образи**. Вчені визначають історичні явища та будують історичний процес. Виникає ланцюжок історичних образів, що дає розуміння історії на емоційному рівні.

Образність є невід'ємною ознакою історичного пізнання, яка іноді силою художнього зображення компенсує недостатність інформації. Історичний образ допомагають створити твори мистецтва, історичні реконструкції, історичні пам'ятки, кіно-, фото- та аудіодокументи.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Факти історії є цінними не тільки самі по собі, вони необхідні для пізнання історії.
- Історичні факти поділяють на події, явища, процеси. Вони відрізняються між собою обсягами впливу на подальший розвиток суспільства.
- У дослідженні завжди виділяють головні та неголовні факти.
- Історичні дослідження дають змогу створити історичні образи.

● ● ● ● ● ● Джерела повідомляють ● ● ● ● ● ●

Із виступу американського історика та публіциста, професора Ельського університету Тімоті Снайдера

Історик — це шукач істини. Він не володіє істиною, він навіть не обов'язково її знайде, але він — шукач істини... Шукаючи істину, історик водночас створює зв'язки. Істина ніколи не існує сама по собі. Вона справжня тільки в поєднанні з іншими істинами.

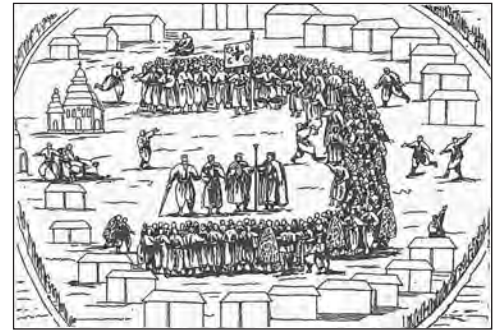
Дрібні факти, скромні знання, які ми отримуємо, можуть перерости в досить вірогідні загальні твердження. Хоча частіше вони оформлюються в розповіді... Оскільки історик розуміє процеси, він володіє не лише фактами. Він бачить, як факти з плином часу починають взаємодіяти... Коли історик пише книжку, то не лише описує факти... Добра книжка з історії... відтворює і дає ймовірне пояснення, як люди і події взаємодіють між собою з плином часу.

Жодна історія не може забезпечити повного пояснення минулого. Однак історія, якщо вона добра, дає відчуття повноти та цілісності події, надає можливість побачити розвиток подій із різних боків. Саме ця повнота, таке поєднання фактів і є людською цілістю. Це не лише питання нагромадження знань, це питання накопичення досвіду та інформації про те, як люди минулого здобували знання... Історія... має бачити людей в усьому різноманітті їхньої індивідуальності, дивитися на світ їхніми очима.

- ?
- 1) Про що розповідає Т. Снайдер?
  - 2) Хто такий історик, на думку автора?
  - 3) Чого має прагнути досягти історик, здійснюючи дослідження?

Запитання і завдання

1. Що таке історичний факт? Якими є його основні ознаки?
2. За допомогою додаткових джерел наведіть декілька прикладів історичних складних, простих і дрібніших фактів.
3. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, на які запитання потрібно відповісти історичнику, щоб дослідити:
1) історичну подію; 2) явище; 3) процес.
4. **Колективне обговорення.** Яким є головний здобуток праці істориків? Поясніть свою відповідь.
5. Що таке історичний образ? За допомогою чого створюють історичні образи?
6. **Робота в малих групах.** Обговоріть і проаналізуйте зміст історичного тексту (на вибір). Виділіть у тексті головні й неголовні факти. Сформулюйте, які цілі ставив автор, пропонуючи для вивчення саме цей факт як головний. Аргументуйте свої думки і представте їх класу.
7. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та відтворіть уявні діалоги про з'ясування справжнього ходу якоїсь події.

Вибори отамана на Січі. Гравюра XVIII ст.

● ● ● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ● ● ●

Про вибори отамана на Січі

Із 31 грудня на 1 січня запорожці готувалися до виборів кошового отамана. Вибори були беззаперечно прозорими й чесними. Біля церкви робили коло з майданом, на який ставили кандидата. І коли, наприклад, лунало: «Хто за Петра?», то всі, хто підтримував цю кандидатуру, ставали по праву руку від свого ставленника, а ті, хто проти, розташовувалися ліворуч. Цікаво, що тих, хто утримувався, не було й бути не могло. Вважалося, що якщо ти не визначився, то тобі на Січі робити нічого.

Щоправда, траплялися випадки, коли голосів було порівну. Тоді обидві групи прихильників кандидатів вирішували питання голосом — хто кого перекричить. Так, поняття «віддати голос», «голосувати» походить із тих часів.

Після того як кошового отамана було обрано, козаки діставали рушницю, пістолі, гармати й салютували. На другий-третій день обирали іншу козацьку старшину, насамперед суддю, писаря, кошового кухаря, а потім — курінних отаманів.

- ?
- 1) Що зображено на малюнку?
  - 2) Чи так ви уявляли цю подію, як зобразив її художник?
  - 3) Чи допомагає малюнок XVIII ст. створити образ події, описаної в тексті?

§ 15. Історичне мислення. Причинно-наслідкові зв'язки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історичне мислення;
- який зв'язок існує між причинами, приводом, результатом і наслідками;
- як можна зазирнути в майбутнє.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке подія, явище, процес?
2. Якою є головна мета пізнання минулого?

1. Історичне мислення.

? Що дає людині вміння історичного мислення?

У теперішній час, коли інформаційний простір постійно розширюється та існують численні пояснення і оцінки минулого, слід навчитися аналізувати історичну інформацію, тобто мати логічне та історичне **мислення**.

Загалом процес мислення людини має два основні прояви.

Перший прояв — це відображення навколишнього світу, унаслідок чого формуються уявлення (образи) та поняття (думки, що втілені в слова).

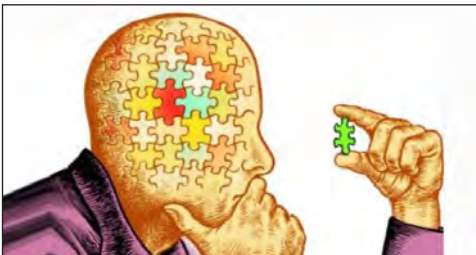
Другий прояв — це процес вирішення певної проблеми (завдання), унаслідок чого отримуємо результат. Вирішення проблеми (завдання) відбувається після здійснення логічних дій: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.

Кожна логічна дія виконує важливу функцію:

- аналіз дозволяє розділити ціле на частини;
- синтез є засобом поєднання окремих елементів у єдине ціле;
- порівняння дозволяє встановити схожість і відмінність окремих об'єктів;
- абстрагування забезпечує виокремлення одних ознак і відволікання від інших;
- узагальнення є засобом об'єднання предметів або явищ за їхніми суттєвими ознаками;
- класифікація дозволяє здійснити поділ предметів на класи за певними ознаками;
- систематизація забезпечує поділ та подальше впорядкування окремих об'єктів в окремі групи.

Словник

Мислення — свідоме сприйняття навколишнього середовища в усіх його проявах, створення уявлень про предмети і явища та виконання певних завдань.

? Поміркуйте, яку складову процесу мислення відображає карикатура.

Структура доказу

Теза — положення,
яке треба довести

Факти та аргументи

Висновки, які підтверджують
істинність тези

Логічне мислення відбувається відповідно до законів логіки. Основне їхнє завдання — відрізнити правильні (істинні) розмірковування від неправильних. Істинна думка має бути обґрунтованою, тобто підтверджена фактами.

Процедура встановлення істинності будь-якого твердження є доказом.

Історичне мислення — розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сьогодення та прогнозованого майбутнього. Воно дозволяє відобразити й усвідомити історичні факти у вигляді історичних понять та образів, а також вирішувати проблеми в галузі історії.

Визначають такі особливості історичного мислення:

- 1) уміння описати суспільне явище або подію, правильно дібравши характерні для нього риси та факти;
- 2) з'ясування всіх причин виникнення будь-якого суспільного явища;
- 3) прагнення визначити умови, у яких відбувалося історичне явище;
- 4) усвідомлення значення історичних явищ;
- 5) усвідомлення різноманіття конкретного прояву закономірностей історії, пошук тенденції розвитку історичних явищ;
- 6) пошук мотивів, що визначають діяльність суспільних груп або окремих осіб, ступінь їх сучасності;
- 7) порівняння минулого й сучасності, винесення з фактів минулого уроків історії.

Історичне мислення є важливим чинником виховання патріотизму, згуртування суспільства для вирішення важливих життєвих завдань.

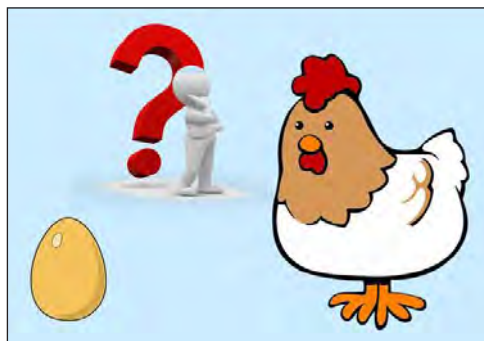
Словник

Історичне мислення — різновид наукового мислення, розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сучасності й прогнозованого майбутнього. Джерелом та об'єктом мислення є історичні факти. Від кількості наукових фактів, накопичених пам'яттю, значною мірою залежить весь обсяг уявлень, що лежить в основі пізнання й розуміння історичного процесу.

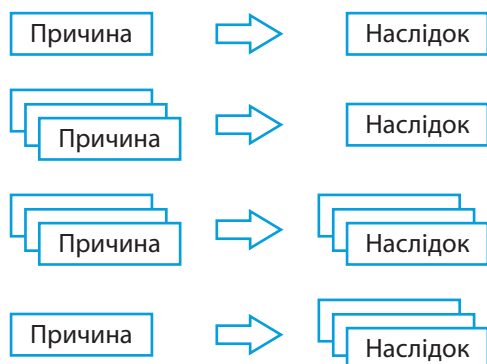
● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Нестачу знань, досвіду, умінь у реальному житті людина доповнює **здоровим глуздом**. Це інтуїтивна здатність приймати розумні рішення, які вільні від емоційної упередженості або наукових міркувань. Він формується в людини на основі її повсякденного життя, переконливих прикладів історії. Здоровий глузд має описово-оцінний характер. Його неможливо навчитися. Він не дає однозначної відповіді про істинність або помилковість, реальність або нереальність, але визначає ймовірне значення певної події для людини в цей час. Ступінь здорового глузду людини в конкретній ситуації визначатиметься обсягом необхідних для ситуації знань, якими володіє людина, умінням їх аналізувати та робити правильні висновки.

Причинний зв'язок — об'єктивний зв'язок між дією (бездіяльністю) тієї або іншої особи й певним наслідком.

Найдавніше питання, яке намагається розв'язати причинні зв'язки: що було раніше — яйце чи курка?

? За допомогою додаткових джерел доберіть приклади, які б ілюстрували наведені схеми.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У **988 р.** князь Володимир Великий (роки життя: близько 963—1015) наказав хрестити населення Києва в річці Почайна, і ця **подія** стала початком **явища** хрещення Русі-України. Це було складовою **процесу** поширення християнства Європою та світом.

2. Зв'язок між подіями. Причини, привід, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів.

? Чому причинно-наслідкові зв'язки безкінечні?

У світі немає подій, явищ, процесів, які б не мали **причинного зв'язку**. Пізнання причин має значення для розуміння їхньої сутності, закономірностей розвитку. Установити причини — означає дати відповідь на запитання про те, чому подія, явище, процес відбувається, чим вони зумовлені, що лежить у їхній основі. Проте знайти причини — завдання складне, адже вони не лежать на поверхні, не надані нам безпосередньо.

Пізнаючи причини, слід ураховувати такі їхні особливості.

1) Між причиною й наслідком існує послідовність у часі: спочатку виникає причина, а потім уже наслідок. Тому причину слід шукати серед подій, явищ, процесів, що передують їй. Те, що виникло після події, явища, процесу, що спостерігається, не може бути їхньою причиною.

Однак тимчасову послідовність не можна отожднювати з причинним зв'язком; те, що передує іншому, не обов'язково є його причиною; те, що виникло слід за іншим, не обов'язково є наслідком. Так, за весною йде літо, за ніччю — день, і це зовсім не означає, що весна є причиною настання літа, а ніч — причиною настання дня. Якщо ж просту послідовність у часі вважати причинним зв'язком, то виникає логічна помилка.

2) Чимало подій, явищ, процесів спричинені не якоюсь однією певною причиною, а різними причинами. Наприклад, пожежа може стати наслідком умисного підпалу, або необережного поводження з вогнем, або несправності електропроводки, або удару блискавки. У таких випадках маємо справу із сукупністю причин. Якщо існує сукупність причин, то визначити серед них основну набагато важче.

3) Чимало подій, явищ, процесів є наслідком спільної дії двох або більше причин. Коли їх декілька, слід установити не тільки всі причини, а й роль кожної з них окремо.

Крім причин, в історії розрізняють ще таке поняття, як привід.

Привід — підстава (справжня або вигадана) до яких-небудь дій або вчинків, тобто те, що стало безпосереднім поштовхом до них. Важливою характеристикою приводу є те, що він завжди явний, тобто лежить на поверхні. Привід часто використовується як виправдання дій, які суперечать моральним цінностям, законам тощо.

Важливими характеристиками події, явища, процесу є результати й наслідки.

Причина існує в нерозривному зв'язку з наслідком. **Наслідок** — це результат дії однієї або декількох причин.

Важливо зазначити, що іноді багато причин зумовлюють один загальний наслідок. У той самий час одна причина може проявитися в безлічі наслідків. Так, результатом взаємодії багатьох причин є виникнення життя на Землі. А сам факт виникнення обумовив різноманіття її форм.

Причина й наслідок у процесі розвитку часто міняються місцями. Те, що було наслідком конкретної причини, стає причиною щодо тих наслідків, які породжуються ним. І так без кінця. Причинно-наслідковий зв'язок є загальним і проявляється в усіх сферах дійсності.

Результат — остаточний, кінцевий підсумок якоїсь діяльності, заняття, розвитку тощо, показник чого-небудь. Можливі результати містять перевагу, незручність, вигоду, збитки, цінність і перемогу. Результат є етапом діяльності. Створення атомної зброї є результатом багатьох причин. А вибух атомної бомби спричиняє безліч наслідків.

3. Виявлення і прогнозування суспільних (історичних) змін.

? Чому людина прагне зазирнути в майбутнє?

Людині властиве постійне прагнення хоча б трохи підняти завісу й зазирнути в завтрашній день, щоб передбачити хід майбутніх подій. «Я хочу знати майбутнє, бо я людина», — ці слова сучасного бразильського письменника Паоло Коельо вдало характеризують бажання людини, яка завжди прагнула якомога більше знати про своє майбутнє.

Основна причина, яка спонукає людину займатися прогнозуванням, полягає в бажанні краще зрозуміти сучасні події, явища, процеси, побачити результат того, що відбувається на її очах. З огляду на стан екології, епідемії, нестачу ресурсів, стрімке

Хрещення князя Володимира в Корсуні

Хрещення киян. 988 р.

«Володимир, живучи у законі християнському, вирішив побудувати церкву Пресвятої Богородиці. Та покликав для цього майстрів із Греції, і почав її зводити. А коли скінчив будівництво, прикрасив її іконами...» («Повість минулих літ»).

Перший кам'яний храм Русі-України

? Установіть причинно-наслідковий зв'язок між подіями, які відображені на картинах.

Космічний туризм ще недавно був мрією, а тепер — це реальність

«Ефект доміно»

? Чи можна стверджувати, що малюнок відображає явище причинно-наслідкових зв'язків?

збільшення кількості населення тощо щороку зростає цінність прогнозування майбутнього. Уже не раз людство переконувалося: чим вищий рівень прогнозування, тим ефективнішими й результативнішими є планування та управління. Так можна уникнути катастроф.

Спроби досягнути розумом майбутнє мають досить давню історію. Від найдавніших часів до сьогодення людина намагалася зазирнути в майбутнє: магія — міфологія — утопія — фантастика — прогнозування — футурологія.

Зараз найбільш дієвий спосіб зазирнути в майбутнє — це встановити якомога більше причинно-наслідкових зв'язків, залежність життя людини й суспільства від змін природи, науково-технічних винаходів і соціальних обставин.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Історичне мислення — важливий процес розумової діяльності для людини в сучасному світі. Це забезпечує осмислення минулого, сьогодення та прогнозування майбутнього.
- Пізнання минулого неможливе без з'ясування причинно-наслідкових зв'язків.
- Завдяки усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків можна зазирнути в майбутнє.

Запитання і завдання

1. **Коллективне обговорення.** Що таке історичне мислення? Чому воно важливе в сучасному світі?
2. Якими є особливості історичного мислення? Складіть перелік порад для того, хто прагне добре оволодіти історичним мисленням.
3. Чим є корисним здоровий глузд у житті людини?
4. **Робота в малих групах.** Обговоріть, як між собою пов'язані причини, привід, результат і наслідки. За допомогою додаткових джерел доберіть приклади.
5. За якими ознаками можна розрізнити причину й привід?
6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як можна зазирнути в майбутнє. Наведіть приклади з власного життя.

Практичне заняття за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення

Як працювати на практичному занятті

1. Ознайомтеся з темою заняття.
2. З'ясуйте мету заняття й засоби, за допомогою яких її планується досягти.
3. Виконайте завдання для підготовки до заняття. Повторіть рекомендований матеріал.
4. На занятті уважно працюйте над завданнями індивідуально або в групах, аналізуйте матеріали до заняття, підготовлені вчителем/вчителькою та однокласниками й однокласницями.
5. Завершуючи роботу на уроці, з'ясуйте, якою мірою реалізовано його мету.

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати мінідослідження за темою «Причинно-наслідкові зв'язки історичних подій» (на вибір учителя/вчительки). Скласти розповідь із презентацією за цією темою.
2. Підготувати уривки з науково-популярних досліджень і літературних творів, які описують одні й ті самі історичні події.

Пригадайте

1. Що таке історія?
2. Що дає змогу визначити історію як науку?
3. Якими є особливості історичного мислення?

ХІД РОБОТИ

I. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп визначають, який текст є науково-популярним, а який — літературним. Слід пояснити, що допомагає зробити правильний вибір. Групи використовують тексти, які були підготовлені вдома (кожна група використовує тексти, підібрані іншою групою).

Гетьман Богдан Хмельницький.
Художник В. Гондіус (портрет
із гравюри). XVII ст.

Тексти для опрацювання

1. Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожежар із Запорозжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, тії косистенти-ротмістри зі своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорозжя, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорозжя до Хмельницького.

І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...». (П. Куліш)

2. ...У той час як Богдан і не думав про роль козацького ватажка, Україна переживала один зі спокійних періодів власної історії.

Проте спокій цей був лише затишшям перед бурею. Поляки силою змусили українців тихо нести ярмо, але така ситуація не могла довго залишатися незмінною. Народ наш не заслуговував на такі умови життя, а іноземне гноблення настільки сильно гальмувало його розвиток, що в 1648 р. передумови національної революції вже були повністю сформовані. У різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності, обумовлені тогочасним статусом України у складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин. (Освіта.ua)

II. Робота з презентаціями

1. Перегляд презентації.
2. Визначення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій.
3. Вироблення рекомендацій щодо того, як визначати причинно-наслідкові зв'язки історичних подій.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Узагальнення за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення

Запитання і завдання

1. Конкурс на знання термінів і понять. Для перемоги в ньому наведіть найбільшу кількість правильних визначень.
2. **Робота в малих групах.** Навчальна гра «Головне— неголове». Командам надається історичний текст, у якому вони мають визначити головні й неголовні факти. Перемагає команда, яка найшвидше виконає цю роботу правильно.

Текст для опрацювання

Утворення Запорозької Січі

Період кінця XV — XVIII ст. називають Козацькою добою в історії України.

Формування козацтва як окремого стану суспільства відбувалося тривалий час. Спочатку козакування було способом життя. Ще здавна мешканці лісостепу йшли на південь, до багатих на природні ресурси степів. Там влітку вони займалися мисливством (заготовлювали м'ясо й хутро) і рибальством, а взимку поверталися додому. У ті часи степ був небезпечним місцем, тому уходники (як їх називали) збиралися разом у ватаги. Вони володіли зброєю, щоб захистити себе в разі небезпеки, а жили з того, що змогли заготовувати в степу й продати. Пізніше, у XV ст., таких вільних людей почали називати козаками. Із середини XVI ст. козаки почали зводити в степу укріплені поселення — січі. Так козаки, просуваючись до узбережжя Чорного моря, опанували значні степові простори. У 1556 р. під керівництвом князя Дмитра Вишневецького (серед козаків мав прізвисько Байда і був їхнім гетьманом — провідником, полководцем) було створено єдиний осередок козаків. Місце для нього підібрали так, щоб сюди не можна було дістатися та зруйнувати. Тому перша відома Січ розміщувалася на острові Хортиця посеред Дніпра, нижче його порогів. Її почали називати Запорозькою Січчю. Вона не збереглася до наших днів.

Орієнтовний перелік термінів і понять: гуманітарні науки, історичний факт, історична подія, привід до історичної події, історичний процес, історичне явище, історичне мислення, причинно-наслідкові зв'язки, історичний образ, історичне дослідження.

Козаки в степу.
Художник С. Васильківський. 1890 р.

Січові козаки. Сучасна реконструкція

Князь Дмитро Вишневецький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Замок-«городок» Д. Вишневецького
на острові Мала Хортиця. Сучасна
реконструкція

Тестові завдання для
підготовки до тематичного
контролю за розділом IV.
Історія як наука і навчальний
предмет. Історичне мислення
rnk.com.ua/101501

3. Навчальна гра «Так чи ні?». Дайте короткі відповіді на запитання.
  - 1) Історія є складовою гуманітарних наук.
Так чи ні?
  - 2) Знання історії сприяє формуванню патріотичних почуттів.
Так чи ні?
  - 3) Принцип історизму дозволяє з'ясувати історичну правду.
Так чи ні?
  - 4) Основний метод будь-якого наукового дослідження — це експеримент.
Так чи ні?
  - 5) Історія — це перш за все інтерпретація подій, що відбулися.
Так чи ні?
  - 6) Першим українським істориком був Нестор Літописець.
Так чи ні?
  - 7) Михайло Грушевський був автором популярних історичних романів.
Так чи ні?
  - 8) Історичний факт — це дійсна, невигадана подія, тобто та, що відбулася насправді.
Так чи ні?
  - 9) Події, явища та процеси — це історичні факти.
Так чи ні?
  - 10) Історичні образи створюють лише художники.
Так чи ні?
  - 11) Історичне мислення — це розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сьогодення та прогнозування майбутнього.
Так чи ні?
  - 12) Привід — підстава (справжня або вигадана) до яких-небудь дій або вчинків.
Так чи ні?
4. **Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми та представте спільні висновки класу:
  - 1) чи всі події мають причини та привід; 2) чи може бути науковий текст цікавим; 3) чи може історія передбачувати майбутнє.
5. **Колективне обговорення.** Висловіть обґрунтоване пояснення, підтримавши одну з тез:
  - 1) історичний образ не завжди відповідає історичній правді; 2) історичне мислення допомагає орієнтуватися в сучасному житті.

РОЗДІЛ V. ОРІЄНТУВАННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

§ 16. Календарний та історичний час

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як здійснюється відлік часу в історії;
- про систему літочислення, яку використовують в історії України;
- що таке періодизація;
- які існують періодизації історії людства.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історичний факт?
2. Які існують методи історичного дослідження?

1. Історичний час.

? Чому важливо знати конкретну історичну дату?

Ми часто чуємо словосполучення: «урочиста дата», «дата народження» тощо. Що означає слово «дата»? Це точний календарний час будь-якої події: день, місяць і рік.

Час не можна побачити, але можна відчутти. Тому постає питання: як саме люди відкрили існування часу та розпочали його вимірювати. Імовірно, це відбулося в результаті спостережень за навколишнім світом, який розвивається певними циклами. У природі день поступається ночі, а після неї розпочинається новий день. Змінюються фази Місяця, положення Сонця на небі, пори року тощо. Саме спостереження за явищами дозволили людям створити **календар**, що поділив час на дні, місяці та роки.

Календар дозволив упорядкувати окремі факти, визначити, яка подія відбулася раніше, а яка — пізніше. Тобто стало можливим визначити її **історичний час**. Це вивчає наука **хронологія** — запис

24 серпня 1991 р. — дата ухвалення Акта проголошення незалежності України

? Які прилади для вимірювання часу зображені на ілюстрації?

Календар (у перекладі з латинської мови — вигук, сповіщення) — спосіб обчислення днів у році, система відліку часу, заснована на періодично повторюваних явищах природи: змінах пір року, фаз Місяця, руху Сонця.

Історичний час — характеристика історичного процесу за датами (зміна пов'язаних між собою історичних подій).

Хронологія — наука про вимірювання історичного часу.

Зображення першого сонячного календаря. Єгипетський папірус

Частина бивня мамонта з позначками фаз місяця. Кирилівська стоянка первісних людей у Києві

історичних подій у тій послідовності, у якій вони відбулися. Перелік подій подають у вигляді **хронологічної таблиці**.

2. Календар.

? Чому календар є важливим для розуміння історії?

Тривалий час людство не мало єдиного календаря. Перші відомі календарі були створені близько 7 тисяч років тому на Близькому Сході на основі спостережень за змінами фаз Місяця. Такий календар називають місячним. Перший сонячний календар винайшли в Давньому Єгипті. У ньому було 365 днів, які розподілялися на 12 місяців, день і ніч мали 12 частин. Календар єгиптян понад 2 тисячі років тому запозичили римляни, внесли до нього зміни й запровадили за часів правителя Давнього Риму Юлія Цезаря. Тому календар отримав назву **юліанський**. Однак він не зовсім точно відображав реальний час на Землі. Виникла потреба створити новий календар.

Календар, яким ми користуємося сьогодні, має назву **григоріанський**, тому що він був запроваджений 400 років тому Папою Римським Григорієм XIII. Однак православна церква продовжує користуватися юліанським календарем. До цього часу між двома календарями накопичилася розбіжність у 13 днів.

Проте яким би точним не був календар, для історії важливо те, від якої події ведеться відлік часу. Саме рух від події до події є історичним процесом, який вимірюють **історичним часом**. Тобто історичний час рухається лінійно: від події до події. Так, ми можемо знати точний опис окремих подій, але не знати, коли вони відбувалися. Відповідно вони втрачають сенс для розуміння історії.

● ● ● ● ● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ● ● ● ● ●

У Давньому Римі існувала традиція, що про початок першого дня кожного місяця оголошувала спеціальна людина — глашатай. Цей день мав назву «календи», від якого й походить слово «календар». Схожа традиція також існує в ісламі: про початок нового місяця сповіщає барабанний бій.

3. Як обчислюють час в історії.

? Якою системою літочислення користуються зараз в Україні?

У різні часи різні народи обирали для початку відліку певні важливі для них події. Наприклад, у Давній Греції відлік років вели від перших Олімпійських ігор, а в Давньому Римі — від заснування міста Рим. Для єврейського народу такою датою стало створення світу Богом, для прибічників християнства — народження Ісуса Христа, а для мусульман — це день переселення пророка Магомета з Мекки в Медину 16 липня 622 р.

В Україні заведено користуватися літочисленням, яке бере свій відлік від народження Ісуса Христа. Для того щоб краще зрозуміти його, зверніть увагу на лінію часу.

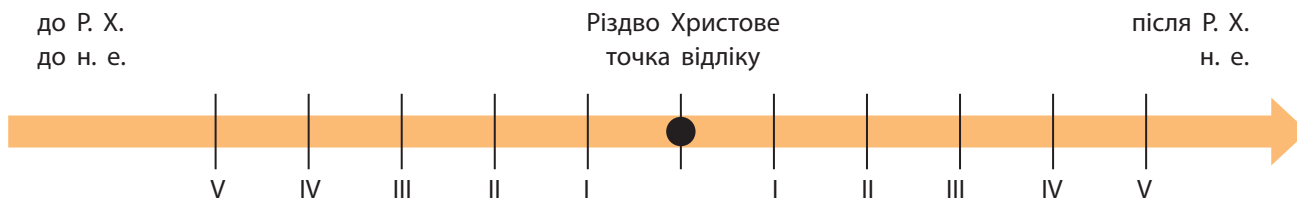
У літочисленні, яким ми користуємося, роки об'єднують у десятиліття (10 років), а їх, у свою чергу, — у століття (100 років), або віки. Десятиліття є короткою миттевістю в історії людства, але містять багато подій для окремої людини. Пригадайте, скільки подій відбулося в перші десять років вашого життя.

Історична тривалість століття відповідає трьом поколінням — дідусів, батьків та онуків. Історики вимірюють час століттями і скорочено позначають їх «ст.». Десять століть становлять тисячоліття, яке скорочено позначають «тис.». Як рахують роки в межах століть? Зверніть увагу на таблицю (ліворуч). Перше століття починається 1-м роком, а закінчується 100-м роком. Друге століття починається 101-м роком, а закінчується 200-м роком і так далі.

Якщо дата є чотиризначним числом і після двох цифр стоять два нулі, то століттю відповідають перші дві цифри. Якщо замість нулів буде будь-яка інша цифра, то це дата наступного століття. Наприклад, 1200 р. — XII ст.; 1201 р., 1245 р. — XIII ст.

ВІДПОВІДНІСТЬ СТОЛІТЬ РОКАМ

Століття	Роки
I ст.	1—100 рр.
II ст.	101—200 рр.
XII ст.	1101—1200 рр.
XIII ст.	1201—1300 рр.
XX ст.	1901—2000 рр.
XXI ст.	2001—2100 рр.

Лінія часу (умовний напрямок руху часу, накреслений зліва направо)

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У Китаї, Японії, Кореї та країнах Східної Азії вже кілька тисяч років користуються 60-річним циклічним календарем. Уперше його запровадили в Китаї, де три тисячоліття тому існувала астрономічна обсерваторія. В основу циклу було покладено співвідношення часу обертання планет-гігантів Юпітера й Сатурна навколо Сонця. Цикл було розділено на 12 частин, кожній із яких дали назву тварини: миша (пацюк), бик (корова, віл), тигр, заєць (кролик), дракон (крокодил), змія, кінь, вівця (баран), мавпа, курка (півень), собака, свиня (кабан). Розпочинається цикл роком миші. Теперішній 60-річний цикл триває з 1984 р.

Давньоримський календар, висічений на камені. Угорі зображені боги, які керують днями тижня, починаючи із суботи. У центрі зображений зодіак, а ліворуч і праворуч — числа місяця

Словник

Періодизація історії — виокремлення послідовних етапів у суспільному розвитку людства. Поділ на етапи відбувається відповідно до чинників, які є загальними для більшості регіонів світу.

У християнській системі літочислення час після народження Ісуса Христа називають «нашою ерою» (скорочено н. е., або після Р. Х.). Про те, що відбувалося до цієї події, кажуть «до нашої ери» (скорочено до н. е., або до Р. Х.). Роки нашої ери, як правило, указують без додавання слів «нашої ери». Слово «ера» в перекладі з латинської мови означає «вихідне число». У хронології історики називають ерою систему літочислення, що ведеться від певної початкової події. Якщо подія відбулася до нашої ери, а потрібно визначити, скільки років тому це було, то до кількості років до нашої ери додають кількість років нашої ери. Наприклад, якщо скіфи перемогли у 512 р. до н. е. перського царя Дарія I під час його походу в Північне Причорномор'я, то для того, щоб обчислити, скільки років тому це відбулося, необхідно до 2022 р. (поточний рік) додати 512. Отже, ця подія відбулася 2534 роки тому.

4. Періодизація історії.

? Із якою метою історичний час поділяють на періоди?

Якщо поглянути на життя людини, можна помітити, що воно поділяється на періоди (дитинство, юність, зрілий вік, похилий вік). У природі процеси також мають періодичність. Тому для зручності дослідження особливостей і закономірностей історичних процесів учені запровадили наукову **періодизацію історії**.

Так, американський історик XIX ст. Льюїс Генрі Морган виділив три етапи в історії людства: дикунство, варварство, цивілізація. В основу цієї періодизації він поклав ідею прогресу та єдності історичного шляху людства. На його думку, прогрес зумовлювали технологічні стрибки: наприклад, винайдення гончарства спричинило перехід від дикунства до варварства.

Сучасний американський вчений Елвін Тоффлер у цивілізаційному розвитку людства виділяє три стадії: аграрну (переважала на всій земній кулі приблизно з VIII тис. до н. е. до 1650—1750 рр. н. е.), індустріальну (від промислових революцій кінця XVIII приблизно до середини XX ст.), постіндустріальну (інформаційну).

Археологи використовують періодизацію історії людського суспільства, яку запропонував британський дослідник XIX — початку XX ст. Джон Леббок. У її основу було покладено зміни основних

матеріалів, із яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю тощо.

За цією періодизацією історію людства поділяють на кам'яний вік і вік металів. Перехід до використання металів відбувся близько 10 тисяч років тому. Першим металом, який почало масово використовувати людство, була мідь.

В антропології використовують періодизацію, виділяючи етап у становленні людини сучасного типу. Так, *homo sapiens*, як уже згадувалося, став домінуючим видом на Землі близько 100 тисяч років тому.

Німецький соціолог та економіст XIX ст. Карл Маркс стверджував, що людство послідовно пройшло кілька стадій, які різняться розвитком соціально-економічних і політичних відносин. Він виділяє п'ять таких стадій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і майбутня комуністична.

Також у XIX ст. склалася періодизація, яка поділяє історію людства на Стародавню, Середньовічну, Нову, до якої згодом додали Новітню. А перехід від Середньовіччя до Нового часу назвали Ранньомодерною добою. Ця періодизація набула найбільшого поширення.

Єдиної для всіх народів періодизації не існує, оскільки темпи розвитку людства в різних регіонах в один і той самий час були різними.

Також слід пам'ятати, що будь-яка періодизація є умовною. Вона лише допомагає усвідомити історичний процес.

Історія України як складова всесвітньої історії має свою періодизацію. Першим періодизацію історії України запропонував М. Грушевський. Він виділив чотири періоди: 1) Стародавня історія та Русь-Україна; Галицько-Волинська держава; 2) польсько-литовська доба; 3) часи Хмельниччини та Гетьманщини; 4) історія XIX ст. Цю періодизацію доповнило наступне покоління істориків, які виділили періоди у XX ст.

Історик XX ст. Іван Лисяк-Рудницький спробував поєднати українське минуле з європейським історичним процесом.

У сучасній історіографії проблема періодизації української історії залишається предметом обговорення, адже єдиних ознак до її визначення поки що не вироблено. Зараз історію України найчастіше поділяють на періоди, які найбільше відповідають загальносвітовим процесам і знанням про розвиток людства:

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

На сторінках історичних праць ви зустрічатимете звичні вам цифри, які називають арабськими, і цифри з прямих рисок, що називають римськими. У повсякденному житті ми використовуємо арабські цифри, запозичені європейцями в арабських народів. Проте існують також цифри, винайдені в Давньому Римі. В історичній науці римські цифри використовують для позначення століть і тисячоліть. У римських цифрах ключовими є I (один), V (п'ять) та X (десять). Зверніть увагу, як позначаються римські й арабські цифри від 1 до 20.

ПОЗНАЧЕННЯ РИМСЬКИХ ТА АРАБСЬКИХ ЦИФР

Римські цифри	Арабські цифри
I	1
II	2
III	3
IV	4
V	5
VI	6
VII	7
VIII	8
IX	9
X	10
XI	11
XII	12
XIII	13
XIV	14
XV	15
XVI	16
XVII	17
XVIII	18
XIX	19
XX	20

Сонячний годинник, яким користувалися в Давній Греції

Стародавня історія (від появи людини на українських землях до утворення держави Русі-України (приблизно 1 млн років до н. е. — 882 р.); Середньовічна історія (882—1569 рр.); Нова історія (1569—1914 рр.); Новітня історія (1914 р. — сьогоднішня).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Будь-який історичний факт відбувся в певний час і в певній частині простору.
- Простір, що існував у минулому, відображає історична карта.
- Час побачити не можна, але його можна відчути. Визначити історичний час дав змогу календар.
- Історичний час вивчає наука хронологія — перелік подій за датами.
- Для обчислення історичного часу використовують лінію часу.

Запитання і завдання

1. **Експрес-опитування.** 1) Яку назву має точний календарний час будь-якої події? 2) Від якої події розпочинається відлік нашої ери? 3) Як історики називають десять століть? 4) У якому тисячолітті ми зараз живемо?
2. **Колективне обговорення.** Як здійснюється відлік часу в історії? Чи може історична наука існувати без системи відліку часу? Поясніть свою думку.
3. Поясніть значення термінів і понять: століття, до нашої ери, наша ера, періодизація, хронологія.
4. Розкажіть про систему літочислення, якою користуються в Україні.
5. **Робота в парах.** Обговоріть і виконайте завдання з хронології.
  - 1) Яке це століття: 1237 р.; 988 р.; 800 р.?
  - 2) Який рік буде наступним після 133 р. до н. е.?
  - 3) Палац збудовано у 200 р. до н. е. Скільки років цієї споруди?
6. Для чого створюють періодизації історії? Якими вони бувають?
7. Які періоди виділяють в історії України? Чи відповідає періодизація історії України загальній періодизації?
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть, як ви розумієте твердження, що історія — це описані дослідниками дії людей, які жили в певний час і в певному просторі.
9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про одну з періодизацій історії України.

§ 17. Географічний та історичний простір

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як географічний простір впливає на розвиток історії;
- що таке історичний простір;
- у чому полягає різниця між фізичними та історичними картами;
- які науки допомагають вивчати походження назв держав, територій, міст, сіл, народів тощо;
- які історико-етнографічні регіони існують у сучасній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як географічне положення, клімат, доступ до природних ресурсів впливають на спосіб життя та світогляд людей?
2. Чим характеризується історичний час?

1. Історія та географія.

- ? Як особливості географічного положення України впливали на історію України?

Значну допомогу у вивченні історії надає географія. Це наука, яка вивчає природу Землі, складові її оболонки, територіальну організацію населення та його господарську діяльність.

Як ви вже знаєте, будь-яка історична подія відбувалася в певний час і в певному просторі. Якщо хронологія дозволяє встановити, коли це сталося, то **історична карта** — де саме. Історичні карти створюють на основі географічних.

На уроках із предмета «Я досліджую світ» ви вже ознайомилися з географічними картами, зокрема із фізичною картою. На них різними кольорами позначають височини, низовини, водний простір тощо. Фізична карта відображає частину географічного простору, середовища, де відбуваються природні процеси й живуть люди.

Географічне положення України може розповісти багато цікавого. Наприклад, для яких занять населення найбільш придатні її землі, із якими регіонами світу пов'язана її доля тощо.

Кордони України не мають значних природних перешкод, які б заважали зв'язкам із навколишнім світом, сусідніми народами. Україна — наче місток між Європою та Азією. Із Центральною і Західною

Словник

Карта — умовно зменшене загальне зображення земної поверхні або її частин.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території на різних етапах її історичного розвитку.

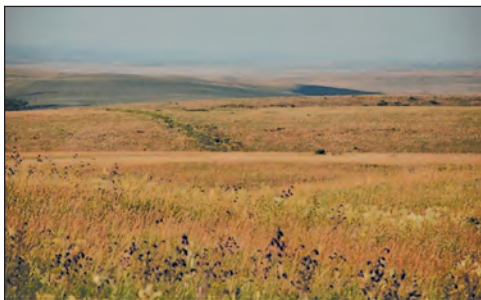
Фізична карта України

Європою українські землі з'єднані перевалами Карпат, сухопутними шляхами й річками.

Зі сходу до України підступає великий Євразійський степ, який простягається через весь континент. Із давніх часів степом проходили великі торговельні шляхи, що з'єднували Китай та Індію з Європою.

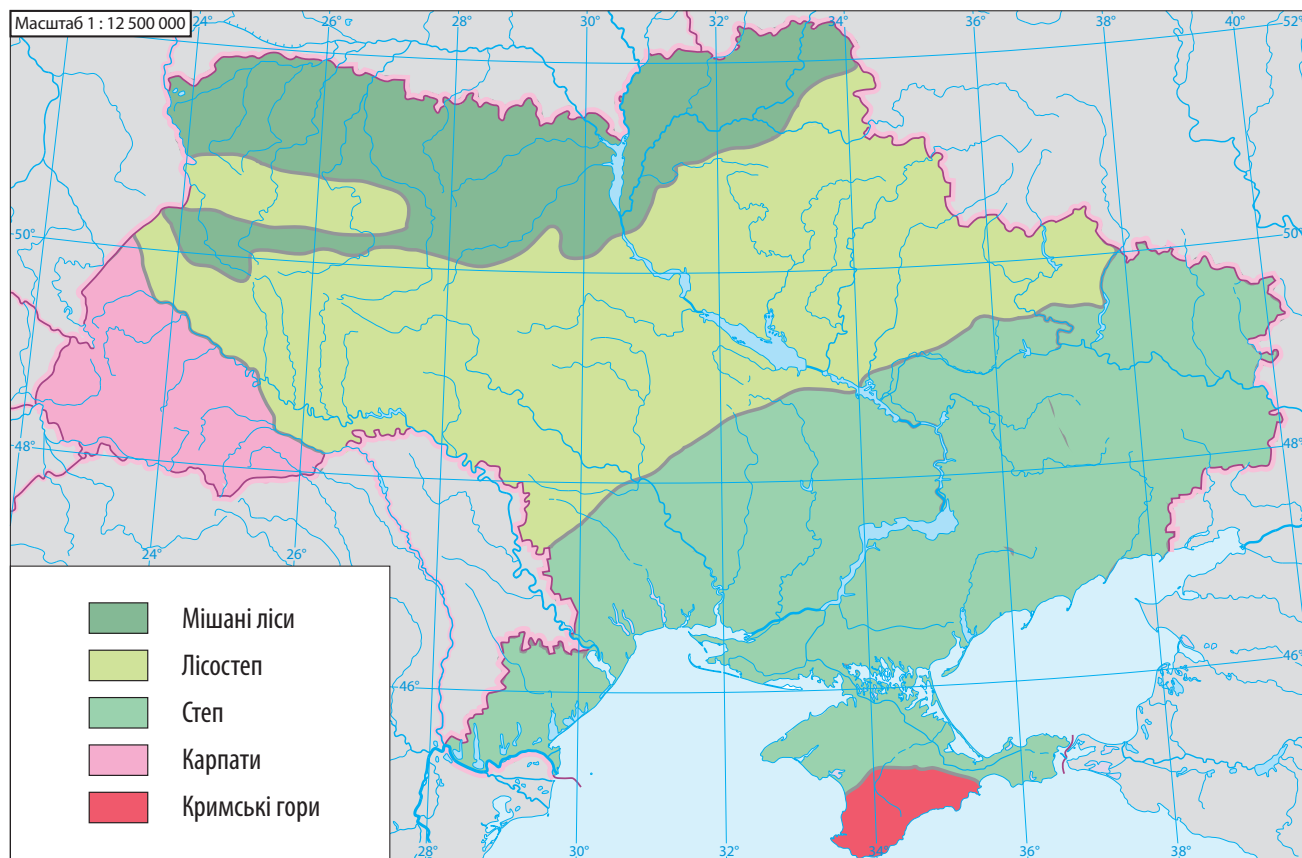
Надзвичайно важливе значення в господарському житті українських земель мали Чорне та Азовське моря, оскільки тут сходилися всі сухопутні й водні шляхи. Хто володів цим узбережжям, особливо Кримом, той і був господарем регіону.

Сусідство з кочівниками, що панували в степовій частині України, ускладнювало ведення господарства для осілих землеробів лісостепової зони України. Протистояння між кочовим і землеробським населенням протягом декількох тисячоліть визначало хід історії на українських землях.

Український степ

Природні зони на території України

2. Історична карта.

? Які особливості має історична карта?

Історична карта має суттєві відмінності від фізичної. Зокрема, це різниця у значенні й змісті кольорів. Так, на фізичній карті кольорами позначають природні умови певної місцевості, а на історичній — території держав у різні часи, місця розселення народів тощо. Також історична карта показує, як розвивалися певні історичні події — виникали держави, змінювалися їхні території, пересувалися війська, переселялися народи тощо.

Історичну карту потрібно навчитися «читати». Інформація на ній подається за допомогою умовних позначень, зміст яких розкрито в **легенді карти**. Також історична карта може містити деякі ілюстрації, які створюють зоровий образ подій та явищ минулого. Історичні карти розрізняють:

Український лісостеп

Словник

Легенда карти — перелік умовних позначень до карти. Він містить коротке текстове пояснення того, що зображено на карті.

Пам'ятка

Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. Знайдіть на карті умовні позначення, які необхідні у вивченні конкретного питання.
4. Порівняйте отриману інформацію з матеріалом у підручнику.

Як працювати з контурною картою

1. Прочитати назву карти.
2. Опрацюйте відповідний матеріал підручника та атласу.
3. Прочитайте завдання до контурної карти.
4. Ознайомтеся з легендою відповідної карти в атласі.
5. Знайдіть на карті ті умовні позначення, які необхідні для виконання конкретного завдання.
6. Охайно виконайте завдання на контурній карті.

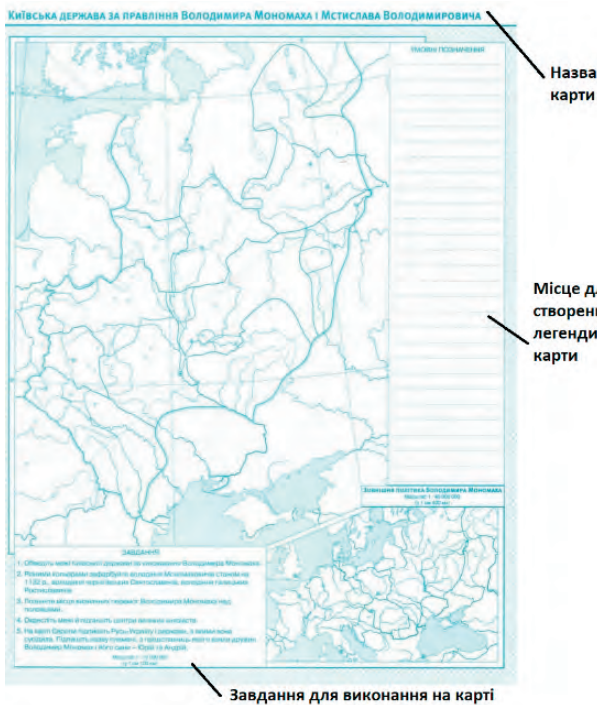
Карта

Назва карти

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

- за охопленням території — світу, материків, держав;
  - за змістом — оглядові, узагальнювальні, тематичні;
  - за масштабом — великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні.
- Отже, історичні карти відрізняються за розміром та обсягом поданої на них інформації.
- Одним із видів навчальних історичних карт є **контурна карта**, на якій відображена лише частина інформації. Іншу треба нанести самостійно відповідно до завдань, що пропонуються.

Контурна карта

Абрахам Ортеліус

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Перша збірка карт мала назву «Атлас географії античного світу». Вона була укладена в 1579 р. фламандським картографом Абрахамом Ортеліусом. Це був перший у світі географічний атлас.

Герефордська карта світу.
Близько 1300 р.

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Герефордська карта світу датована приблизно 1300 р. Вона зберігається у Великій Британії. У центрі карти розташоване священне місто Єрусалим, а невелике коло, зображене вгорі, — біблійний Рай. На карті також позначено Азовське море та річка Дніпро (ліва частина карти). Червоне море позначено червоним.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Значну допомогу у вивченні історії надає географія.
- Історичні карти створюють на основі географічних.
- Історична карта показує, як розвивалися певні історичні події — виникали держави, змінювалися їхні території, пересувалися війська, переселялися народи тощо.
- Географічне розташування України зумовило протистояння між кочівниками й землеробами, що протягом декількох тисячоліть визначало хід історії на українських землях.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Як природне середовище впливає на поведінку людей?
2. Яка наука вивчає природне середовище?
3. Яким заняттям людей сприяють природне середовище та географічне положення України?
4. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте спільні й відмінні риси історичної та географічної карт.
5. Що позначають на історичній карті? Що означає колір на історичних картах?
6. Що таке легенда історичної карти? Для чого вона потрібна?
7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і поясніть на прикладі, про що може повідомити історична карта.
8. Які види історичних карт ви знаєте?
9. Що зображують на історичній карті?

§ 18. Українська держава на історичних картах у різні часи свого існування.

Історико-етнографічні регіони України

Карта зі стоянки первісних людей у селі Межиріч (Черкаська область)

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Зараз відомо близько десяти картографічних зображень Первісних часів, виявлених на території України. Найвідомішою пам'яткою серед них є малюнок на уламку бивня мамонта. Його було знайдено в 1966 р. під час розкопок поблизу села Межиріч Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів. На уламку зображено місцевість, де є річки, рослинність (кущі, ліс), житло. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України. Її було створено приблизно 15—17 тисяч років тому.

Перше зображення українських земель у «Географії» Клавдія Птолемея на десятій карті Європейської Сарматії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як позначають на історичних картах різні етапи розвитку державності України;
- про витоки сучасної Української держави;
- які науки допомагають вивчати походження назв держав, територій, міст, сіл, народів тощо;
- які історико-етнографічні регіони існують у сучасній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які відмінності мають історична та географічна карти?
2. Що в карті називають легендою?

1. Українські землі на перших історичних картах.

- ? Які назви щодо українських земель використовувалися в давнину?

Карта була винайдена як інструмент, що допомагає орієнтуватися в просторі. Перші карти на українських землях з'явилися ще в Первісні часи. Проте вони були мало схожі на сучасні й більше нагадували схематичне зображення предметів, які були орієнтирами в навколишньому середовищі.

Першу карту, на якій були зображені сучасні українські землі, склав античний географ Птолемей. Він називав цю територію Сарматією. Його попередники називали її Кіммерією, а згодом — Скіфією, за назвами народів, що тут жили. Однак не слід плутати назву території та назву держави. Хоча іноді ці назви збігаються. Із давніх часів, коли на історичних картах з'явилася українська держава, вона мала різні назви й територіальні межі. Однак незмінним залишалося ядро української держави — Середнє Подніпров'я.

2. Формування кордонів України.

- ? Коли сформувалися кордони сучасної України?

Державний кордон (територіальні межі) сучасної України пройшов тривалий і складний шлях свого формування. Вирішальний вплив на цей процес мали

Київська держава (Русь-Україна) у період розквіту та найбільшого розширення кордонів (правління Ярослава Мудрого).

землі, на яких жили українці, та відносини із сусідніми державами. Першою державою, від якої походить сучасна Україна, була **Русь-Україна**. Щодо її позначення використовують декілька назв: Куявія, Русь, Київське князівство, Київська держава, Київська Русь. Столицею держави було місто Київ, засноване наприкінці V — на початку VI ст. Наша держава знала часи як піднесення, так і занепаду. Відповідно її межі то збільшувалися, то ставали меншими.

Розквіт Русі-України припадає на кінець X — першу половину XI ст., коли правили князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Традиції Русі-України продовжила **Галицько-Волинська держава** (кінець XII — перша половина XIV ст.). Після коронації князя Данила Романовича Галицького її назвали **Королівством Руським**. Протягом 150 років існування столицею цієї держави були міста Галич, Холм, Володимир, Львів.

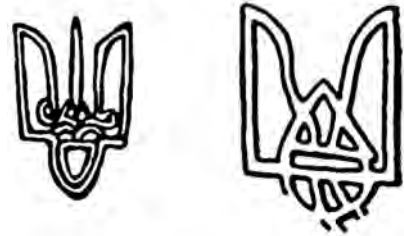
Із появою наприкінці XV ст. козацтва розпочався новий етап творення української держави. У се-

Галицько-Волинська держава та залежні території за правління Романа Мстиславича.

Словник

Державний кордон — фактичні або уявні лінії в сухопутному, водному, повітряному просторі та надрах, які визначають межі державної території з усіма її ресурсами. Кордон відділяє територію однієї держави від іншої.

Княжий знак тризуб на монетах Володимира Великого

Герб Галицько-Волинської держави на печатці князя Юрія II. XIV ст.

Землі Січі у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Українська козацька держава — Військо Запорозьке в 1649 р.

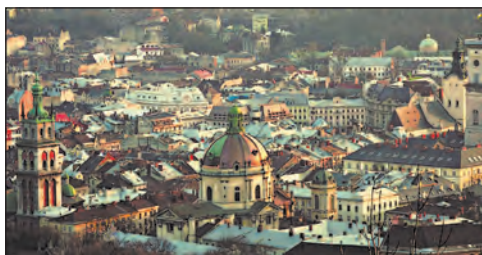
Словник

Етніміка — наука, що вивчає походження назв народів.

Топоніміка — наука, що вивчає походження назв географічних місцевостей, або топонімів (у перекладі — місце).

Цікаво знати

За переказами, місто Львів виникло близько 1241 р. Його заснував галицько-волинський князь Данило Романович і дав йому ім'я свого старшого сина Лева. Існує також думка про те, що місто побудував сам Лев Данилович.

Історичний центр Львова.
Сучасний вигляд

Територія сучасної України

редині XVI ст. козаки, що контролювали степові простори від Південного Бугу до Сіверського Дінця, заснували за порогами Дніпра свій центр — Січ. Запорозька Січ стала справжньою Козацькою республікою зі своїми законами, звичаями, територією, військом. У 1648 р. козаки, очолювані Б. Хмельницьким, підняли українців на боротьбу за відновлення й незалежність держави. На звільненій території було засновано козацьку державу — **Військо Запорозьке (Гетьманщину)**. Проте могутні сусідні держави не були зацікавлені в її існуванні. У 1764 р. її поглинула Російська імперія. У 1775 р. була знищена й Запорозька Січ. Знову українська держава з'явилася на політичних та історичних картах на початку XX ст. Проте знадобилося 70 років боротьби, щоб 24 серпня 1991 р. на карті світу постала незалежна держава Україна.

3. Походження назв народів на території України.

? Який перший народ, що жив на території сучасної України, відомий під власною назвою?

Вивчаючи минуле, ви зустрічаєтеся з великою кількістю назв: держав, територій, міст, сіл, народів тощо. Кожна з назв має своє походження, і визначити його допомагають науки **етноніміка** та **топоніміка**.

Назви народів можуть розповісти багато цікавого про їхніх носіїв. Зокрема, у давнину причорноморські степи заселяли киммерійці. Це перший народ півдня сучасної України, відомий під власною назвою. Згадки про киммерійців можна знайти в історичних і художніх творах давніх часів. Серед сучасних дослідників існує думка, що назва «киммерійці» походить від фінікійського слова «камер» — «темний». Імовірно, представники цього народу були смаглявими й мали темне волосся.

Після киммерійців у причорноморські степи, за повідомленнями давньогрецького історика Геродота, переселилися скіфи. Він розповів і легенди про походження цього народу. За однією з них, першим жителем Скіфії був син давньогрецького бога Зевса і доньки Борисфена (річка Дніпро) Таргітай. Він мав трьох синів, яких звали Ліпоксай («Цар-гора»), Арпоксай («Цар-вода») та Колоксай («Цар-сонце»). Одного разу з неба на землю впали три золоті речі — плуг із ярмом, двогостра сокира та чаша. Коли їх спробував узяти Ліпоксай — речі запалали вогнем. Так само сталося із середнім братом. Лише Колоксай зміг оволодіти цими священними предметами. Після цього старші брати визнали владу молодшого та віддали йому царство. Від кожного із цих трьох братів вели родовід скіфські племена, що становили один народ.

За іншою легендою, прабатьками скіфів були античний герой Геракл і дівчина-змія, яку він зустрів у заплавах Нижнього Дніпра. Вона народила йому трьох синів. Якимсь дівчина-змія спитала Геракла, що робити із синами, коли вони підروуться. Він відповів, що той, хто зможе натягнути тязиву його лука й підперезатися його поясом із підвішеною до нього золотою чашею, залишиться господарем на цій землі. Інші ж мають іти на чужину. Виконати завдання зумів молодший син на ім'я Скіф, від якого, як розповідають, і походить народ скіфи. Існують й інші легенди.

Наступними володарями причорноморських степів були сармати. Вважається, що назва цього во-

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Походження назви міста Чернігова остаточно не з'ясовано. Один із переказів пов'язує її з князем Чорним, який правив у цій місцевості в VII ст. Інша легенда розповідає про княгиню Чорну, яка кинулася з терема й розбилася, щоб не потрапити до рук загарбників. Ще згадують, ніби Чернігів називався від тварини серна, яких тоді було багато в навколишніх лісах.

Давній Чернігів. Реконструкція

Киммерійці (давнє і сучасне зображення)

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Чимало версій має походження назви слов'ян — племен предків сучасних українців. Батьківщиною цього народу були землі між річками Дніпро й Вісла. Дослідники пов'язують назву слов'ян із певними топонімами: Славутич (Дніпро), Случ та інші або зі «словом». Так, «слов'яни» — люди, що говорять «словами» (тобто «по-нашому»).

Сарматський воїн — катафрактарій.
Сучасний малюнок

Словник

Історико-етнографічний регіон — етнотериторіальне утворення в межах проживання всього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви містяться в історичних документах, символіці краю та історичній пам'яті народу. Це основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана з давнім етнічним корінням. Історико-етнографічні особливості регіону обумовлені й певною своєрідністю природних умов.

Цікаво знати

Цікавими є версії про походження назв українських річок. Так, Буг у давніх слов'ян означало «течія». Дністер походить від скіфського «дуї істрос» — «річка швидка». Дніпро, який скіфи називали Данапріс, пов'язують із їхнім «дана апар» — «водяна глибочінь».

- ? 1) Яку інформацію, на вашу думку, можна дізнатися з вивчення наведених назв?
2) Зробіть висновок: як топоніміка допомагає у вивченні історії?

йовничого народу походить від іранського слова «саромат», тобто «оперезаний мечем». За легендами, серед сарматів було плем'я амазонок.

4. Історико-етнографічні регіони України.

? Що зумовило історико-етнографічний поділ України?

В Україні історично склалося 15 **історико-етнографічних регіонів**: Середнє Подніпров'я (Середня Наддніпрянина), що поділяється на Правобережжя та Лівобережжя, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна, або Закарпаття), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорозька Січ (Запорожжя), Донщина (або Донеччина), Слобожанщина та Сіверщина. Також за межами сучасної України в сусідніх державах існують регіони, заселені переважно українцями.

Досліджуючи походження цих топонімів, історики з'ясовують, із якими обставинами пов'язане їх виникнення.

Так, назва Галичина походить від міста Галич, про яке вперше згадується в 1113 р. Походження цієї назви одні вчені пов'язують зі слов'янським племенем галичів, а інші — із невеликим чорним птахом галкою.

Назва Закарпаття підказує, що цей регіон розташований за Карпатськими горами.

Слово Буковина спочатку означало «буковий ліс». Із кінця XV ст. так називали вкритий буковими лісами правий берег річки Прут.

Походження назви Волинь пов'язують із давньо-слов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, Волиню називали місто, розташоване на пагорбах, а пізніше — весь цей край.

Назва Поділля походить від місцевого слова дол (діл) — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття. Ця назва регіону відома з XIV ст.

Цікавим є походження назви Таврія. У давнину гірську частину Кримського півострова заселяли племена таврів. Коли в XIII ст. ці землі захопили монголи, то півострів за назвою їхньої столиці став Кримом. Таврією Кримський півострів та сусідні землі почали називати в XIX ст. після того, як вони опинилися у складі Російської імперії.

Лісистий характер місцевості спричинив виникнення назви Полісся.

Герби українських держав, що існували в 1917—1921 рр.

Назва Слобожанщина має історичне походження. Поселення, які були засновані на території цього краю в XVII ст., називали слободами. Їхніх жителів звільняли (робили «свободними») від сплати податків, щоб заохотити людей селитися на цих землях.

Назви кількох регіонів пов'язані з річками України. За порогами Дніпра розташоване Запорозжя, а в його середній течії на правому й лівому берегах річки в напрямку її течії — Середнє Подніпров'я з поділом на Правобережжя та Лівобережжя. Від назв річок Дон, Сіверський Донець походить назва Донщина (Донеччина).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Перші карти були мало схожі на сучасні й нагадували схематичне зображення предметів, що були орієнтирами в навколишньому середовищі.
- Територіальні межі сучасної України пройшли тривалий і складний шлях формування.
- Із давніх часів, коли на історичних картах з'явилася українська держава, вона мала різні назви й територіальні межі. Однак незмінним залишалося ядро української держави — Середнє Подніпров'я.
- Етніміка вивчає походження назв народів, а топоніміка — походження назв географічних місцевостей.
- В Україні історично склалося 15 історико-етнографічних регіонів.

Запитання і завдання

1. Які назви Русі-України існували в різні часи?
2. **Робота в парах.** Прочитайте уривок зі статті 20 Конституції України:
«...Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом... Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)...».
Обговоріть і визначте, правонаступницею яких держав є сучасна Україна відповідно до Конституції.
3. Які держави є сусідами сучасної України?
4. **Колективне обговорення.** Чим, на вашу думку, можна пояснити зміни кордонів України?
5. Що таке етніміка, топоніміка?
6. Наведіть приклади топонімів регіону, у якому ви живете.
7. Про що можуть розповісти географічні назви? Як у назвах відображаються події минулого?
8. Чи можна стверджувати, що етнімі й топонімі є багатством кожного народу і їх необхідно знати та досліджувати? Поясніть свою думку.

Герб Української
Народної Республіки

Герб Української Держави

Герб Західноукраїнської
Народної Республіки

Практичне заняття за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі

Мета: навчитися креслити лінію часу, позначати на ній дати, події, періоди; співвідносити рік зі століттям; навчитися складати хронологічну таблицю за текстом історичних джерел.

Завдання для підготовки до заняття

1. Зробити заготовки лінії часу.
2. Підготувати шаблон хронологічної таблиці.

Пригадайте

1. Що таке історія?
2. Як рухається історичний час: лінійно чи циклічно?
3. Що таке лінія часу?
4. Яку подію використовують для початку відліку часу в історії України?

ХІД РОБОТИ

I. Розв'язання задач за допомогою лінії часу

1. Визначте століття за роком.
907 р., 1198 р., 1368 р., 1830 р., 1918 р., 2001 р.
2. Накресліть лінію часу та позначте на ній Різдво Христове. Зафарбуйте різними кольорами періоди до нашої ери та нашу еру.

3. Позначте на лінії часу роки народження вашого дідуся або бабусі, батька або матері, ваш рік народження. Обчисліть, скільки років живуть ці три покоління разом.
4. Укажіть на лінії часу період вашого навчання у школі (від вступу до закінчення).
5. Позначте різними кольорами на лінії часу періоди:

- 1) Княжа Русь-Україна — IX—XIII ст.;
  - 2) Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) — XIII — середина XIV ст.;
  - 3) Військо Запорозьке (Гетьманщина) — середина XVI — XVIII ст.;
  - 4) творення нової України, держава Україна — XIX—XXI ст.
6. Визначте тривалість історичних подій.
- 1) Скільки століть минуло від початку нашої ери?
  - 2) Який рік був раніше: 50 р. до н. е. чи 50 р. н. е.? На скільки років раніше?
  - 3) Який рік буде наступним після 134 р. до н. е.?
  - 4) У 1982 р. населення Києва відзначило 1500 років від заснування міста. У якому році відзначатимуть дві тисячі років від заснування міста?
  - 5) Обчисліть, скільки років розділяють дату хрещення Русі-України (988 р.) і рік вашого народження.

II. Робота із джерелами

Прочитайте текст і складіть хронологічну таблицю за ним.

Текст для опрацювання

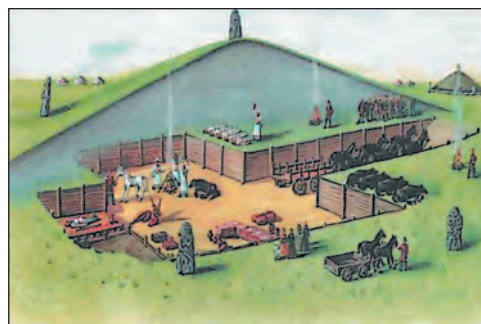
Скіфи

На початку VII ст. до н. е. в степах українського Причорномор'я переселилися кочові племена скіфів. Вони витіснили із цих земель племена кіммерійців, які панували тут з XI ст. до н. е. Скіфи — іраномовні індоєвропейські племена, що вийшли із глибин Азії. Вони здійснювали грабіжницькі походи через Кавказькі гори до країн Близького Сходу, доходили аж до Єгипту. Після утворення могутньої Перської держави, яка підкорила Середню Азію, Близький Схід, скіфи були змушені повернутися в Північне Причорномор'я.

До кінця VI ст. скіфи створили своє державне об'єднання — Велику Скіфію. Близько 450 р. до н. е. у Причорномор'ї побував давньогрецький історик Геродот, який і залишив нам опис тогочасної Скіфії. Багато відомостей про скіфів вчені отримали після розкопок скіфських поховань — курганів (Куль-Оба, Чортотлик, Солоха, Гайманова могила тощо).

Скіфські воїни. Сучасний малюнок

Царський скіфський курган у розрізі. Сучасна реконструкція

Скіфський меч — акінак

Скіфський золотий кубок

Монета скіфського царя Атея

Скіфська золота пектораль — відзнака скіфських царів

Скіфи об'єднувалися в кілька племен: царські скіфи (жили між Дніпром і Доном), скіфи-кочівники (жили в причорноморських степах та Криму), скіфи-землероби (проживали в лісостепу на лівому березі Дніпра) і скіфи-орачі (заселяли землі над Бугом). Власне скіфами були лише царські скіфи та скіфи-кочівники. Панівне становище належало царським скіфам. Усе їхнє життя підпорядковувалося законам війни. Звичайне озброєння скіфів: складаний лук зі стрілами, короткий меч (акінак), легкий спис, дротики та щит.

У 512 р. до н. е. скіфи завдали поразки й вигнали зі своїх володінь армію перського царя Дарія I.

Скіфи-землероби та скіфи-орачі займалися землеробством, сплачували данину царським скіфам хлібом і рабами. Зібрану данину скіфи продавали грекам, що у VIII—VI ст. до н. е. заснували свої міста-держави на північному узбережжі Чорного моря (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші). У греків скіфи купували предмети розкоші, вино, посуд, вироби з металу тощо.

Скіфи мали добре розвинені різні ремесла й промисли. Ювелірні вироби скіфських майстрів належать до кращих світових зразків. Найчастіше скіфи зображували оленів, коней, баранів, кішок, левів і фантастичних грифонів (так званий «звіриний» стиль).

У IV ст. до н. е. у скіфів виник конфлікт із Македонським царством. Вирішальна битва відбулася в 339 р. до н. е. Армія македонського царя Філіппа вщент розбила скіфські війська. У цій битві загинув 90-річний скіфський цар Атея. Це стало початком занепаду Великої Скіфії.

Решта скіфів подалася до Криму, де вони створили нову скіфську державу Малу Скіфію на чолі із царем Скілуrom. Її столицею став Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до III ст. н. е. й була розгромлена племенами готів.

Дата	Подія

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Узагальнення за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі

1. Проведіть конкурс знавців термінів і понять. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень.
2. **Робота в парах.** 1) Розподіліть ролі та виконайте завдання: розіграйте сценку, у якій партнеру/партнерці необхідно пояснити, для чого застосовуються календарний, доісторичний та історичний час; 2) переконайте партнера/партнерку, що без історичної карти неможливо добре зрозуміти історію.
3. Існує думка, що календар люди створили, спостерігаючи за природними явищами. Чи згодні ви із цим? Поясніть свою точку зору.
4. Висловіть своє ставлення до приказки «Час пливе, як річка». Чи згодні ви з нею? Чому?
5. Виконайте завдання за картою історико-етнографічних регіонів України.
  - 1) Покажіть історико-етнографічні регіони, що належать до західних областей України.

Орієнтовний перелік термінів і понять: хронологія, період (епоха), тисячоліття, століття, історична періодизація, історична карта (картосхема), контурна карта, історико-етнографічний регіон, територіальні межі, державний кордон.

- 2) Покажіть історико-етнографічні регіони Наддніпрянської України.
- 3) Які історико-етнографічні регіони розташовані в степовій частині України?
6. Упізнайте за описами історико-етнографічні регіони України й покажіть їх на карті.
  - 1) Походження назви цього регіону деякі історики пов'язують зі слов'янським племенем галичів, інші — із невеликим чорним птахом галкою.
  - 2) Спочатку це слово означало «буковий ліс», а з кінця XV ст. так називали вкритий буковими лісами правий берег річки Прут.
  - 3) Назва земель, розташованих у пониззі Дніпра, за його порогами.
  - 4) Походження назви пов'язують із давньослов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, цю назву мало місто, розташоване на пагорбах.
  - 5) Землі, розташовані за Карпатськими горами.
  - 6) Землі, розташовані вздовж лівого берега Дніпра.
  - 7) Землі, розташовані вздовж правого берега Дніпра.
  - 8) Назва походить від слов'янського слова «діл» — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття.
  - 9) У давнину цей півострів називали за народом таврів, які заселяли його гірську частину.
  - 10) Назва походить від переселенців, які називали свої поселення «слободами».
7. Виконайте завдання за політичною картою України.
  - 1) На скільки областей поділяється Україна?
  - 2) Які держави є сусідами України?
  - 3) Які області України є прикордонними?
  - 4) Які області виходять до узбережжя морів?
  - 5) Назви яких областей не збігаються з назвами обласних центрів?
8. Назвіть і покажіть на карті області, у яких вам довелося побувати.
9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення (мініпроект) за темою «Як впливають на життя людей і спосіб ведення господарства клімат, географічне розташування та природні ресурси в різних країнах».
10. Охарактеризуйте природні умови одного з історико-етнографічних регіонів України (на вибір учителя/вчительки).

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі
rnk.com.ua/101501

РОЗДІЛ VI. ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. ДЕМОКРАТІЯ

§ 19. Права людини і громадянина. Права дитини

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке права людини, які їх принципи;
- що таке права громадянина;
- чому в основі концепції прав людини лежать дві цінності: людська гідність і рівність;
- що таке дискримінація;
- які права мають діти;
- якими є особливості прав дитини, ким і як вони закріплені.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що робить людину унікальною?
2. Чим відрізняються характеристики людини: особа, індивід, індивідуальність?

1. Виникнення прав людини.

? Як і коли були сформульовані основні права людини?

Права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей — це найвища суспільна цінність. Саме такі принципи закріплено в **Загальній декларації прав людини**, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Однак для того, щоб зрозуміти це, людству знадобилося не одне тисячоліття, століття.

Можна стверджувати, що права людини — ровесники людства. Вони зародилися вже тоді, коли почали виникати перші людські спільноти. У цих спільнотах були сильні та слабкі. Сила давала перевагу і владу. І цю владу могла обмежити лише інша більша сила. У слабких, які мали обов'язки й заборони, не було нічого, крім уявлення про справедливість і широкого прагнення не страждати від сваволі тих, хто взяв владу. Із цього й почалася тривала історія становлення прав людини як

Ухвалення ООН Загальної декларації прав людини. Представник України в організації Д. Мануїльський очолював комісію, яка розробляла вступ (загальні принципи) до цього документа

Словник

Права людини — визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави й суспільства, у яких вона живе та забезпечення яких можливе в умовах досягнутого людством прогресу.

Декларація — документ, у якому викладено основні наміри, проголошені принципи.

Декларація прав людини і громадянина. 1789 р.

Елеонора Рузвельт — натхненниця створення Загальної декларації прав людини із першим надрукованим екземпляром документа (1948 р.)

принципів, що мали обмежити владу сильних і дати кожній особистості можливість реалізувати себе в житті.

Люди завжди прагнули свободи. І вони почали говорити, що мають право думати, висловлювати свої думки, вірити і діяти так, як самі бажають, а не так, як від них вимагають правителі.

Спочатку права людини уявляли як компроміс між вузькими межами обов'язків і заборон та безмежною свободою. Тобто громадяни могли користуватися своїми свободами, але в певних межах, встановлених державою. У той самий час держава мала забезпечувати та охороняти ці свободи. Такі з одного боку обмежені, а з іншого боку забезпечені свободи називають **правами людини**.

Уперше права людини були записані в законах, що виникли під час американської та французької революцій, тобто повстань на захист свобод — Декларації незалежності США (1776 р.) та Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Ці декларації проголосили свободу совісті, слова, об'єднань, зборів, навіть право на повстання проти влади.

Протягом XIX ст. низка європейських країн записала у своїх законах соціальні права: на працю, освіту, охорону здоров'я, пенсії, відпочинок.

Зрештою в **1948 р.** була сформульована **Загальна декларація прав людини**. Це збірка основоположних прав, які вибороло людство протягом тисячоліть. Проте перелік записаних там прав не є вичерпним. Кожна держава або суспільство має право встановлювати й застосовувати більш розширений або більш специфічний перелік прав.

Таким чином права і свободи є оболонкою, щитом, що захищає гідність кожної людини від посягань із боку влади, її представників та інших людей.

Права людини не гарантують того, що ми будемо щасливі, успішні, не гарантують навіть справедливості або добробуту, але вони захищають нас від принижень, утисків влади та забезпечують можливості розвитку.

2. Принципи прав людини.

? Чому права людини є невід'ємними?

Права людини природні, їх має кожна людина від народження тільки тому, що вона — людина. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати,

заслужити або купити, вони виникають зі способу життя людей.

Права людини невід’ємні. Це означає, що їх не можна втратити, оскільки вони стосуються самого факту людського співіснування. Однак за певних обставин дії деяких із них можуть бути припинені або обмежені. Наприклад, призупиняється низка прав людини, винної у скоєнні злочину. У разі введення комендантської години під час громадських заворушень обмежується свобода пересування людей. Будь-які обмеження є тимчасовими та не можуть скасувати прав.

Права людини неподільні, взаємозалежні, але не взаємозамінні. Часто реалізація одного права залежить від існування багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливішим за інші. Натомість жодне право не може замінити собою інше.

Права людини є загальними (універсальними), тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі. Кожен має право користуватися правами незалежно від раси, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, політичних або інших переконань.

Усі люди рівні в реалізації своїх прав, усі рівною мірою заслуговують на повагу.

Таким чином, в основі прав людини лежать дві основні цінності: перша — це людська гідність, а друга — рівність.

3. Основні права людини.

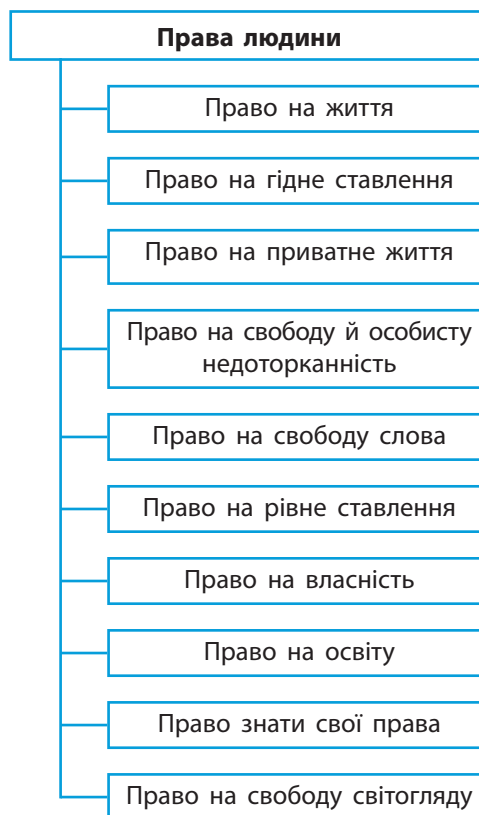
? Назвіть основні права людини.

Серед прав людини основними є:

- **Право на життя.** Це право становить основу всіх прав людини і є невід’ємним. Ніхто не може бути позбавлений життя. Складовою частиною цього права є право кожної людини захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань.
- **Право на гідне ставлення.** Гідність — це уявлення про цінність будь-якої людини як моральної особистості, а також означає особливе моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку суспільства. Гідність є одним із ключових понять Конституції України (статті 3, 21, 28, 41, 68, 105).
- **Право на приватне життя.** Воно передбачає, що людина сама визначає своє приватне жит-

Плакат на річницю Міжнародного дня захисту прав людини

Словник

Недискримінація — рівноправне ставлення та відсутність дискримінації, а також створення додаткових умов і середовища, де людина могла б реалізувати свої права.

Дискримінація — ситуація, за якої особа та/або група осіб за їхніми ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі.

тя й можливість ознайомлення з ним інших людей. Обставини приватного життя людини можуть бути розголошені іншими людьми лише за умови, що ці обставини містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за згодою людини.

- **Право на свободу й особисту недоторканність.** Це право означає, що нікого не можна позбавити свободи без законного рішення.
- **Право на свободу слова.** Це право людей вільно висловлювати свої ідеї або думки без небезпеки помсти, цензури, покарання (санкцій) тощо. Проте це право має деякі обмеження, пов'язані з образами й приниженням гідності, а також державною безпекою. Відповідно до норм міжнародного права, обмеження свободи слова мають відповідати трьом умовам: узгоджуватися із законом, мати благородну мету й бути необхідними для досягнення цієї мети.
- **Право на рівне ставлення.** Це право тісно пов'язане з принципом **недискримінації**, що означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення (а саме встановлення розрізень, винятків, обмежень або переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, або однакового підходу до осіб, які перебувають у різних ситуаціях. Оскільки **дискримінація** призводить до обмеження або унеможливлення в користуванні або здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах, то її заборона розглядається як один зі шляхів забезпечення рівності всіх людей. Право на захист від дискримінації є одним із головних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами.
- **Право на власність.** Це право закріплює, охороняє стан належності матеріальних благ конкретній особі. Воно є сукупністю правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах; невтручання інших осіб, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.
- **Право на освіту.** Це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.

- **Право знати свої права.** Лише мати права недостатньо, їх ще треба знати. Це необхідно для уникнення ситуацій їх порушення, можливості їх захисту, відновлення порушених прав, поваги до прав інших людей тощо.
- **Право на свободу світогляду.** Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

4. Основні права громадянина і свободи людини.

? Яка існує відмінність між правами і свободами людини?

Більшість людей на Землі є громадянами/громадянками тієї чи іншої держави, яких налічується близько 200. Кожна держава у своїй Конституції гарантує своїм громадянам права.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». Згідно з Конституцією України, до прав людини належать: право на життя (стаття 27); право на повагу до гідності людини (стаття 28); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29); право на недоторканність житла (стаття 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (стаття 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини із суспільством, державою, їхніми інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36), право брати участь в управлінні державними справами (стаття 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (стаття 39) тощо.

Права людини переважають над правами громадянина. Це пов'язано з тим, що права людини поширюються на всіх людей, які живуть у тій або іншій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Отже, поняття «права людини» є ширшим, ніж «права громадянина».

Примірник Конституції України, розміщений в сесійній залі Верховної Ради України. На ньому президенти України складають присягу

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Держава не має права впливати на прихильність людини до того або іншого віросповідання, встановлювати будь-яку релігію як обов'язкову — це особисті свободи людини. Проте держава може запровадити закони, що обмежують свободу совісті з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, дотримання суспільного порядку та безпеки.

Права дитини

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Шлях до усвідомлення того, що дітям необхідний особливий захист, був довгим. Тривалий час дітей сприймали як «маленьких дорослих», які від власне дорослих, крім розмірів, нічим не відрізняються. Разом із тим батько мав майже необмежену владу над життям власних дітей. Уперше про фізичні та психологічні відмінності дитини від дорослого заговорили у Франції та Великій Британії в середині XVIII ст. Проте ці ідеї ще довго не втілювалися в життя. У XIX ст. діти (іноді з п'яти-шести років) нарівні з дорослими працювали на фабриках, заводах та в шахтах до 14—18 годин на добу. Їм заборонялося відволікатися, гратися навіть в обідню перерву. Лише в середині XX ст. розпочалася боротьба за захист прав дітей.

У той самий час важливо розмежовувати поняття «права людини» і «свободи людини».

Свободи людини — це сфери діяльності людини, у які держава не має втручатися. Вона лише окреслює за допомогою правових норм межі, у яких людина діє за своїм вибором і на власний розсуд. Незважаючи на це, держава має забезпечити захист цих меж від втручання інших осіб.

5. Чому необхідні окремі права дитини.

? Що розуміють під захистом прав дитини?

Кожен член суспільства має права. Дитина є повноцінним членом суспільства. Проте із правової точки зору дитину не можна прирівнювати до дорослої людини. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Це обумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. І для того щоб дитина стала зрілою людиною в усіх відношеннях, їй необхідно мати певні спеціальні, додаткові можливості. Для того щоб підкреслити це, інтереси дитини в усіх видах діяльності ставляться вище інтересів дорослих та держави. Отже, права дитини — це певні спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування й досягнення зрілості.

Права людини починаються з прав дитини — це загальноприйнята норма в Європейському Союзі, вона визнана і в Україні.

Необхідність захисту прав дитини виникає тоді, коли відбувається порушення її прав, незалежно від того, чи усвідомлює це сама дитина.

Захист прав дитини — це відновлення порушеного права, створення умов, які компенсують втрату прав, усунення перешкод на шляху здійснення прав та інтересів.

Зокрема, виділяють такі шляхи захисту прав дитини, як самозахист, захист із боку батьків або осіб, які їх замінюють. Права дитини захищають органи опіки та піклування, органи державної влади або місцевого самоврядування, громадські організації та судові установи.

6. Права дитини.

? Якими документами закріплені права дитини?

Світові стандарти в галузі дотримання прав дитини, що формувалися протягом багатьох десяти-

Емблема дитячого фонду ООН — ЮНІСЕФ

тиліть, закріплені в кількох важливих міжнародних документах. Ще в 1924 р. Ліга Націй розробила та прийняла Женевську декларацію прав дитини. Питання захисту прав дитини знайшли відображення в Загальній декларації прав людини, яку ООН ухвалила в 1948 р. У 1959 р. ООН затвердила Декларацію прав дитини, яка справила значний вплив на політику держав. 20 листопада 1989 р. на Генеральній Асамблеї ООН було прийнято **Конвенцію** про права дитини, яка правомірно вважається міжнародною дитячою Конституцією. Цю Конвенцію ухвалили багато країн. Вона допомогла змінити на краще життя дітей в усьому світі. Однак права дітей у деяких країнах досі захищені недостатньо.

Пам'ятайте, що ви — людина, ніхто не може вас ображати, бити, несправедливо поводитися з вами, примушувати працювати на дорослих.

Якщо ваші права порушуються, то ви можете звернутися по допомогу та захист до служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, поліції за місцем свого проживання, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або Уповноваженого Президента України з прав дитини.

Словник

Конвенція — міжнародна угода з певних питань.

Джерела повідомляють

Із Конвенції про права дитини 1989 р.

Стаття 6. ...кожна дитина має невід'ємне право на життя...

Стаття 7. Дитина... має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування...

Стаття 8. ...право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство...

Стаття 9. ...Дитина має право не розлучатися з батьками...

Стаття 12. ...Дитина має право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага...

Стаття 13. Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду...

Стаття 14. ...право дитини на свободу думки, совісті та релігії...

Стаття 15. ...право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів...

Стаття 24. ...право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я...

Стаття 27. ...право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини...

Стаття 28. ...право дитини на освіту...

Стаття 30. ...дитині... не може бути відмовлено в праві... користуватися своєю культурою, сповідати свою релігію, а також користуватися рідною мовою.

Стаття 31. ...право дитини на відпочинок і дозвілля...

Стаття 32. ...право дитини на захист від економічної експлуатації...

Стаття 33. ...дитина має бути захищена від незаконного зловживання наркотичними засобами...

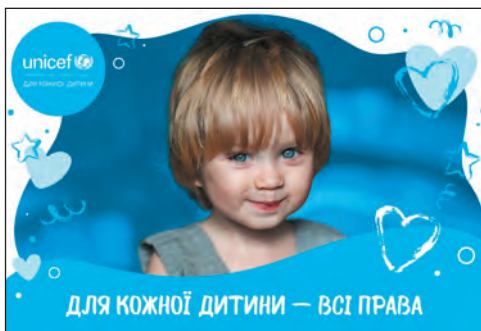
● ● ● ● Важливі дати ● ● ● ●

1924 р. — Женевська декларація прав дитини.

1948 р. — Загальна декларація прав людини.

1959 р. — Декларація прав дитини.

1989 р. — Конвенція ООН про права дитини.

Плакат ЮНІСЕФ

Плакат до Дня прав людини, який відзначається 10 грудня

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей — це найвища суспільна цінність. Немає більш або менш важливих прав людини.
- Права людини природні, вони належать кожній людині від народження тільки тому, що вона — людина. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати, заслужити або купити. Права людини невід'ємні, неподільні, взаємозалежні, але не взаємозамінні.
- Права людини є загальними (універсальними), тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі.
- Розрізняють права людини, громадянина і дитини.
- Наявність окремих прав дитини зумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. Права людини починаються з прав дитини.

Запитання і завдання

1. Що таке права людини? На яких принципах вони сформульовані?
2. Хто має стежити за дотриманням прав людини?
3. Щорічно 1 червня у світі відзначають Міжнародний день захисту дітей. Підготуйте малюнок, присвячений цьому дню.
4. **Навчальна гра.** Об'єднайтеся в невеликі групи (їх має бути парна кількість). Учасники однієї групи намагаються зобразити на аркуші паперу або за допомогою жестів і міміки одне з прав дитини, а учасники іншої — його відгадати.
5. Поясніть, як ви розумієте твердження, що права людини починаються з прав дитини.
6. Куди слід звернутися дитині для захисту своїх прав?
7. **Робота в малих групах.** Перегляньте, обговоріть та проаналізуйте перелік прав дитини. Висловіть пропозиції, якими правами їх слід доповнити. Поясніть доцільність і необхідність своїх пропозицій.
8. На основі положень Конвенції про права дитини продовжте перелік. Жодна дитина не має бути позбавлена життя, ...
9. **Робота в парах.** На основі положень Конвенції про права дитини обговоріть і визначте групу прав, які можна об'єднати під назвами: 1) «Піклуйтеся про мене»; 2) «Не знущайтеся з мене».

§ 20. Протидія порушенню й замовчуванню порушенням прав людини і громадянина

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як протидіяти дискримінації;
- про причини, прояви та наслідки насильства;
- про домашнє насильство щодо дитини;
- про булінг та протидію йому.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які ви знаєте основні права людини?
2. Чим права відрізняються від свобод?
3. У чому полягають головні відмінності прав дитини від прав людини?

1. Види дискримінації.

- ? Чому дискримінація є небезпечною для людини та суспільства?

Рівність прав усіх людей закріплена в міжнародних документах та Конституціях більшості держав світу. Протилежним до поняття «рівність» є «нерівність», тобто неоднакове ставлення до людей, що належать до певної групи. Таке необґрунтоване обмеження прав і свобод людини називають дискримінацією.

За формою дискримінація може бути прямою. Це ситуація, коли з особою або групою осіб за їхніми певними ознаками (расовими, національними, гендерними тощо) поводяться менш прихильно. Наприклад, в історії відомий такий вид прямої дискримінації, як **сегрегація** — відокремлення окремих груп за певними ознаками та подальше обмеження їхніх прав користуватися благами або перебувати там, де є представники іншої групи.

Дискримінація часто призводить до злочинів на ґрунті нетерпимості. Найтяжчим із таких злочинів є **геноцид**.

Поширеною є і **непряма дискримінація** — коли правила або вимоги, що передбачають однакове ставлення, на практиці створюють менш сприятливі умови для реалізації прав особою або групою осіб через їхні ознаки. Наприклад, до людей з інвалід-

- ? Розгляньте малюнок і поясніть, як виникає дискримінація.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Дискримінація буває за такими ознаками:

- раса;
- колір шкіри;
- політичні переконання;
- релігійні та інші переконання;
- стать;
- вік;
- стан здоров'я;
- етнічне походження;
- соціальне походження;
- громадянство;
- сімейний стан;
- майновий стан;
- місце проживання;
- мова;
- інші ознаки, які є невід'ємними, вродженими, не залежать від особи.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Розглянемо приклад дискримінації. Жінка середнього віку та громадянка країни, у якій проживає, намагалася знайти роботу, однак отримувала численні відмови ще на етапі подання свого резюме. Пізніше виявилось, що незвичне ім'я, яке дали їй батьки при народженні, здавалося роботодавцям іноземним, а тому вони не бажали брати її на роботу. У наведеному прикладі роботодавець через незвичне ім'я жінки припускав її інше етнічне походження та/або громадянство й саме з огляду на це відмовив у роботі. Цей різновид дискримінації визначається як дискримінація за припущенням, він стосується всіх ознак і заборонений законом.

Словник

Геноцид (у перекладі — «рід», «плем'я» та «вбиваю») — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення або цілих народів із національних, етнічних, расових, релігійних або корисливих причин.

Толерантність — моральна якість, що проявляється в повазі інтересів, почуттів, звичок інших людей.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Людство знало чимало прикладів геноциду. Поява цього терміна пов'язано з масовим знищенням єврейського населення Європи нацистським режимом у роки Другої світової війни. Ця трагедія отримала назву Голокост. Символом здійснення нацистами Голокосту на території України стали масові страти в Бабиному Яру (Київ). Тут було знищено понад 100 тис. мирних громадян, переважно євреїв. Такі «бабині яри» були в багатьох містах України.

ністю застосовуються вимоги, як до всіх інших людей. Дискримінацією також є дії, які підбурюють до неї.

Ще однією з форм дискримінації є **утиск** — коли метою або наслідком дій є приниження людської гідності, створення напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Окремим різновидом утиску є сексуальні домагання. Формою дискримінації також є **віктимізація** — упереджене ставлення до людини, яка скористалася правом і протидіяла дискримінації. Прихованим видом дискримінації є публікація дискримінаційних оголошень, реклами.

2. Протидія дискримінації.

? Як протидіяти дискримінації?

Будь-яка форма дискримінації — це порушення прав людини, із якою необхідно боротися всіма законними способами. Першочерговим є розпізнання дискримінації, її засудження, покарання винних, створення в суспільстві атмосфери несприйняття дискримінації.

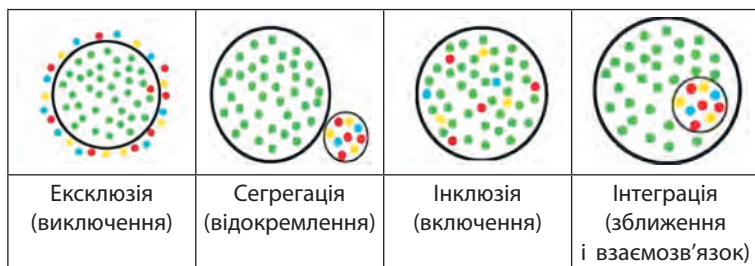
У сучасній концепції прав людини застосовують принцип недискримінації, що означає не тільки рівноправне ставлення та відсутність дискримінації, але й створення додаткових умов і середовища, де людина могла б реалізувати свої права. Наприклад, для людей з інвалідністю слід побудувати пандуси, ліфти для доступу у важливі для забезпечення їхніх потреб місця та установи, оскільки в іншому разі вони не можуть реалізувати більшість своїх прав.

Протидією дискримінації є **толерантність** — терпиме ставлення до думок, що не збігаються з власними позиціями, віруваннями, до критики, до поведінки інших.

Просуванню ідей соціальної рівності, вихованню позитивного ставлення до всіх людей без винятку сприяє **інклюзивний** підхід. Він забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для людей з особливими освітніми потребами.

Інклюзія проголошує цінність людини незалежно від її здібностей і досягнень, ураховує думки, почуття й потреби людини, визначає її можливості та сприяє рівному доступу та залученню в життя суспільства. Інклюзія наголошує, що не всі є однакоvими, але всі є рівноцінними.

? Поясніть за схемою поняття «інклюзія».

3. Жорстоке поводження з дитиною, насильство.

? Чим жорстоке поводження відрізняється від насильства?

Ще одним порушенням прав дитини є **жорстоке поводження з дитиною**. Це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного **насильства** над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або утримання дитини, вчинені з метою експлуатації шляхом обману, шантажу або уразливого стану дитини.

Жорстоке поводження з погляду порушення прав дітей можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їхніх прав;
- відсутність догляду за ними (або незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність щодо дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини в скрутній ситуації;
- насильство;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не в змозі виконати те, що вимагають від неї батьки;
- нехтування дитиною;
- ошукування дитини.

Жорстоке поводження з дітьми може бути як одномоментним, так і тривалим; як свідомим, так і неусвідомленим із боку дорослих, батьків, вихователів та інших дітей. Жорстоке поводження й ставлення

Центральний монумент меморіального простору Бабин Яр

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Українському народу довелося пережити геноцид у часи Голодомору 1932—1933 рр. Жертвами цього злочину стали мільйони людей.

Плакат, присвячений річниці Голодомору

Словник

Інклюзія — політика і процес, що передбачає збільшення ступеня участі та отримання більших можливостей у соціальному житті й навчанні для всіх людей незалежно від фізіологічних або психологічних особливостей.

Словник

Насильство — умисний фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється певними умисними діями. Особа, яка вчиняє насильницькі дії, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих дій і бажає або свідомо допускає їх настання.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Жорстоке поводження — поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому потреби й інтереси дітей, бути вираженим у грубій формі.

Словник

Булінг (від англ. *bully* — «хуліган», «задирака», «грубіян», *to bully* — «задиратися», «знущатися») — утиск, дискримінація, цькування, а також тривалий процес свідомого фізичного або психологічного жорстокого ставлення з боку однієї особи або окремої групи до іншої або інших.

можуть призвести до загибелі дитини, її емоційної або психологічної травми.

4. Булінг та протидія йому.

? Чому булінг є небезпечним?

Одним із поширених видів насильства є **булінг** (цькування). Проте не кожен конфлікт, що іноді виникає у школі, є булінгом.

Основні відмінності булінгу від сварки або іншого конфлікту між дітьми:

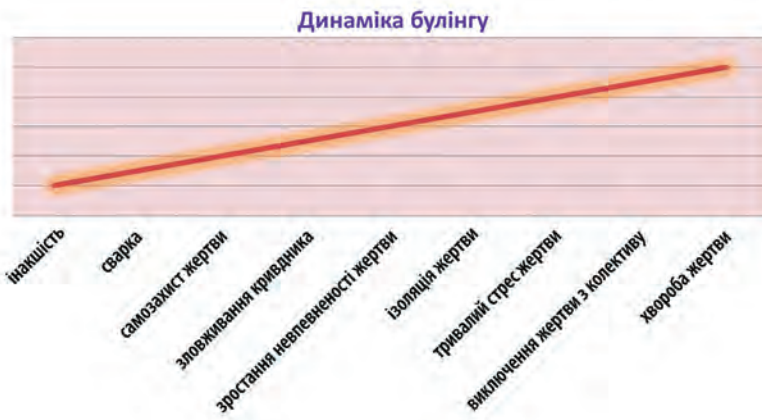
- систематичність (повторюваність) діяння;
- злий намір, коли метою дій кривдника є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядкувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого;
- відсутність рівноваги сил — кривдник має більшу фізичну силу, вищий соціальний статус, стан здоров'я, кращу адаптованість до відносин у суспільстві, колективі тощо;
- відсутність розкаяння у кривдника.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо.

Булінг проявляється в таких формах: вербальний, фізичний, соціальний, а також кіберзалякування.

Найпоширенішими формами булінгу є:

- словесні образи, глузування, погрози;
- образливі жести або дії;
- залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити або не зробити;
- ігнорування, відмова від спілкування, виключення з гри, бойкот;
- вимагання грошей, їжі, речей, умисне пошкодження особистого майна жертви;
- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які завдають біль і навіть тілесні ушкодження);
- кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів та інтернету: СМС-повідомлення, електронні листи, образливі коментарі в чатах, образливі меми, карикатури, розміщення відповідних стікерпаків у соціальних мережах тощо), поширення чуток і пліток. Жертвами кібербулінгу

в школі часто стають не тільки учні або учениці, але й учителі.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Усі люди мають однакові права та рівні перед законом, незважаючи на вік, стать, колір шкіри, національність, політичні та релігійні переконання, соціальний, майновий стан тощо.
- Необґрунтоване обмеження прав і свобод людини називають дискримінацією.
- Дискримінація часто призводить до злочинів на ґрунті нетерпимості. Найтяжчий із таких злочинів — геноцид.
- Із дискримінацією необхідно боротися всіма законними способами. Першочерговим є її розпізнання, засудження, покарання винних, створення в суспільстві атмосфери її несприйняття.
- Формою протидії дискримінації є толерантність. Вона забезпечує гармонію в суспільстві. А інклюзія сприяє сприйняттю людського різноманіття.
- Найтяжчим порушенням прав людини є жорстоке поводження з дитиною. Воно може відбуватися у вигляді насильства.
- Одним із поширених видів насильства є булінг.

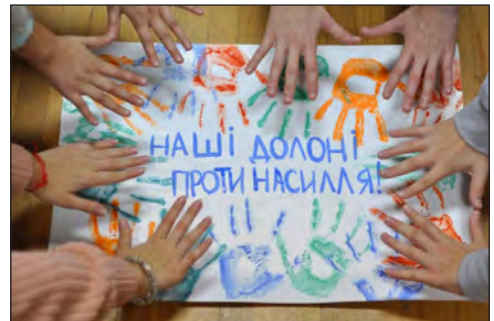
Запитання і завдання

1. Чому в сучасній концепції прав людини застосовують принцип недискримінації?
2. У яких сферах життя, на вашу думку, найчастіше проявляється дискримінація?
3. **Робота в парах.** Обговоріть і продовжте речення. Щоб бути толерантним(-ою), слід:
  - 1) усвідомлювати, що всі люди різні;

Висміювання та пліткування є одним із проявів булінгу

? Розгляньте ілюстрації. Яку ситуацію в них показано? Як ви вважаєте, чому це відносять до різновидів булінгу?

? Що ілюструє наведений плакат?

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Адміністративна відповідальність за булінг учасника освітнього процесу визначається статтею 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

- Якщо вік порушника 16 років і більше: штраф від 50 до 200 мінімумів доходів громадян (від 850 до 3400 грн).
- Якщо вік порушника до 16 років, відповідальність несуть його батьки або особи, які їх замінюють, а саме: штраф від 50 до 200 мінімумів доходів громадян (від 850 до 3400 грн); громадські роботи.

- 2) навчитися сприймати людей такими, як вони є, не намагатися змінити те, що нам у них не подобається;
- 3) цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими;
- 4) зберігати власну гідність і за будь-яких обставин залишатися собою; ...
4. Чим зумовлена необхідність толерантності в наш час?
5. Продовжте речення. Інклюзія — це прояв...
6. Чим відрізняються між собою жорстоке поводження та насильство?
7. Що таке булінг? Як можна розпізнати, що та чи інша ситуація є булінгом? За якими проявами ви це визначили?
8. Хто може потерпати від булінгу?
9. **Робота в малих групах.** За допомогою схеми обговоріть і визначте, хто є сторонами булінгу і які між ними взаємовідносини.

Плакат, що пояснює порядок дій у разі ситуації булінгу

10. Які існують види булінгу?
11. Які можуть бути наслідки булінгу для дитини?
12. **Колективне обговорення.** Які ви можете дати рекомендації щодо того, як уникнути або протидіяти булінгу в школі?

§ 21. Демократія: принципи та механізми

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке демократія;
- якими є принципи та механізми демократії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке суспільство?
2. Як формуються правила поведінки?

1. Поняття демократії.

? Що привабливе для людей в ідеях демократії?

Життя в суспільстві потребує узгодження інтересів всіх його членів. Один із таких способів, які людство виробило впродовж віків, отримав назву **демократія**. Ця назва походить від грецьких слів *demos* («народ») і *kratos* («влада»). Отже, демократію можна розуміти як «владу народу»: спосіб правління, який залежить від волі народу, або правління від імені всього народу, що відповідає його волі. Держави, у яких сформувалася така форма правління, називають **демократичними**.

Ідеї демократії привабливі для народу завдяки тому, що ніхто не зобов'язаний підкорятися правилам, які нав'язані іншими людьми. Також її переваги полягають у тому, що кожна людина має однакові можливості впливати на рішення, що стосуються всього суспільства.

Проте як це втілити в життя? Як має функціонувати механізм прийняття рішень? Як урахувати суперечливі погляди?

Спочатку демократія пропонувала простий механізм — це правління більшості. Однак це означає, що інтереси деяких людей так ніколи й не будуть представлені. Згодом сформувався більш прийнятний підхід — коли рішення приймаються шляхом згоди всіх (консенсусу).

Демократія не виникає миттєво і її не можна побудувати за рік. Її формування — це кропітка й тривала робота.

Словник

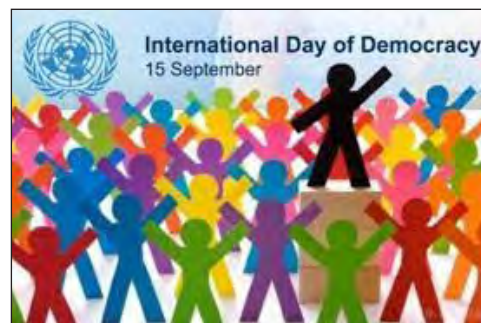
Демократія — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Влада — здатність примушувати і впливати незалежно від бажань інших. За демократії народна більшість володіє цими ознаками, і саме вона є джерелом влади.

Демократична держава — держава, заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення прав громадян, їх рівної участі у формуванні державної влади та контролю за її діяльністю.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

15 вересня відзначають Міжнародний день демократії. Його було проголошено Генеральною асамблеєю ООН у грудні 2007 р.

Плакат до Міжнародного дня демократії

? Чи відповідає поняттю «опозиція» зображений малюнок?

Словник

Опозиція — об'єднання громадян, які можуть вільно висловлюватися та вказувати на недоліки влади.

2. Принципи демократичної держави.

? На яких основних принципах базується демократична держава?

У наш час існують стільки ж різних форм демократії, скільки є демократичних держав у світі. Немає двох однакових демократичних держав. Проте існують єдині демократичні принципи: поділ влади, вибори основних органів державної влади, плюралізм (багатоманітність), гласність, незалежний контроль, рівність тощо.

Принцип поділу влади в державі передбачає її поділ на три гілки: законодавчу (та, що створює закони), виконавчу (яка втілює в життя закони, управляє суспільством) і судову (яка забезпечує справедливість). При цьому жодна гілка влади не має зазнавати обмеження або переважати над іншими гілками.

Принцип виборності основних органів державної влади передбачає, що всі особи, які перебувають при владі, мають бути відповідальними перед своїми виборцями і періодично через чітко встановлений час переобиратися (від одного до десяти років). Переобрання відбувається шляхом проведення вільних, конкурентних виборів.

Принцип плюралізму (багатоманітності) виключає одноосібну владу однієї особи або групи осіб. Усі мають рівні правові можливості боротися за виборців і своє представництво в органах державної влади.

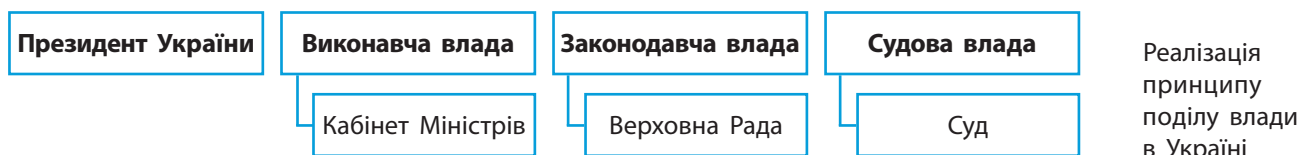
Принцип гласності передбачає вільний доступ преси й громадськості до інформації про діяльність органів влади, громадських організацій тощо.

Принцип рівності передбачає рівність усіх перед законом незалежно від соціального й матеріального становища.

Принцип ухвалення рішень більшістю з урахуванням прав меншості гарантує, що рішення приймається на основі думки більшості, але при цьому меншість може створити **опозицію**.

Принцип незалежного контролю здійснюється громадськими об'єднаннями, самими громадянами самостійно або разом з органами державного контролю за діяльністю державних структур.

Основні інститути влади в Україні

Голосування на народних зборах в Афінах. Сучасний малюнок

? Розгляньте малюнок. Хто бере участь у народних зборах? Як відбувається голосування: таємно чи відкрито?

Віче. Художник В. Васнецов

3. Пряма і представницька демократія.

? Які переваги та недоліки має пряма демократія?

Історичний досвід доводить, що розвиток демократії веде до економічного зростання та добробуту суспільства. Розрізняють **пряму і представницьку** (непряму, або опосередковану) **демократію**.

Із давніх-давен важливі рішення люди приймали на загальних зборах чоловіків. Згодом така практика стала основою для формування моделі демократії, яка була створена в V ст. до н. е. в Афінах. Афіньська демократія була формою прямої демократії. Сам народ зустрічався, обговорював важливі питання життя суспільства, а потім приймав та виконував ці рішення. Така система була можливою тому, що населення Афін було порівняно невеликим і всі, хто мав право приймати рішення, а це чоловіки-громадяни, могли зібратися на площі міста. Рішення приймалися голосуванням більшої частини. Жінки, раби, іноземці, діти не мали права брати участь у народних зборах.

Народні збори (віче) були важливими і за часів Русі-України. Іноді могли усунути від влади навіть князя. Народні збори також були важливим елементом Козацької держави.

Метод прямої демократії важко застосувати на великій території або використовувати для вирішення складних питань, оскільки голосувальники не завжди мають необхідний досвід або кваліфікацію.

Пряма (безпосередня) демократія

форма прямого народовладдя, тобто безпосередня участь народу в ухваленні важливих рішень державного життя

Основні форми

- Вибори
- Референдум

Представницька (опосередкована) демократія

спосіб вираження та утвердження волі громадян через обраних ними своїх представників до органів влади

Основні форми

- Діяльність парламенту
- Діяльність президента

Голосування громадян і громадянок України на референдумі 1 грудня 1991 р.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Зараз найпоширенішою формою прямої демократії є референдум. Це форма безпосереднього волевиявлення громадян, що виражається в голосуванні з найбільш важливих питань держави, регіону або міста. Референдум є одним зі способів участі громадськості в прийнятті рішень, важливих для держави та кожного окремого громадянина. Так, 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі народ України підтвердив проголошення незалежності держави 24 серпня 1991 р. Саме після цього Україна була визнана всіма державами світу.

Учасниці руху за права жінок Енні Кінні та Крістабель Панкгерст (дочка Е. Панкгерст) із плакатом «Право голосу жінкам». 1912 р.

Такий недолік прямої демократії зумовив появу представницької демократії. А пряма демократія стала лише складовим елементом організації системи управління демократичною державою.

За представницькою демократією інтереси народу представляють обрані представники (депутати). Справедлива система виборів є ключовою, щоб обранці стали справжніми виразниками волі народу. Як визначити, що вибори є справедливими? Перш за все вони мають бути загальними, тобто коли всі громадяни наділені правом обирати й бути обраними.

Тривалий час різні категорії громадян не мали такого права, зокрема жінки. Боротьба за це право була довгою. Нова Зеландія стала першою країною у світі, яка в 1893 р. запровадила загальне виборче право, хоча й там жінкам право висувати свою кандидатуру в парламент було надано лише в 1919 р. Багато країн спочатку надали жінкам право голосу, а лише через кілька років дозволили їм висувати свої кандидатури на виборні посади. В Україні право обирати й бути обраними жінки отримали в 1917 р., а в Саудівській Аравії право голосу на виборах жінкам надали лише у 2011 р. А в Афганістані жінки у 2021 р. втратили це право.

Важливим елементом виборів є таємність голосування, щоб людина могла вільно зробити свій вибір, не боячись переслідувань.

Також важливою характеристикою виборів є те, що громадяни мають подавати свій голос безпосередньо за того кандидата, який обирається (щоб не існувало підміни представників). Такі вибори називають прямими.

Проте навіть найбільш справедливі вибори не захищають від того, що обранці народу іноді відриваються від народу, забуваючи, чиї інтереси вони мають представляти. Можливі ситуації, коли обранці діють в інтересах лише незначної групи людей.

● ● ● ● ● Джерела повідомляють ● ● ● ● ●

Із постанови Європейського суду у справі Джона Герста проти Великої Британії

...виборче право є правом, а не привілеєм. ...Будь-яке відхилення від принципу загального виборчого права може підірвати демократичну дієвість законодавчої влади, обраної таким способом, а також ефективність тих законів, які вони приймають.

? Чому Європейський суд вважає, що загальне виборче право є запорукою демократії?

Ще одним недоліком демократії є те, що народною думкою за допомогою емоцій або обману можна маніпулювати. Це призводить до обрання негідних представників або прийняття законів, що шкодять суспільству.

Щоб уникнути таких ситуацій, у демократичних державах існує ціла система запобіжних заходів. Важливими є контроль із боку громадськості за діяльністю депутатів, система відклику депутатів та їх політичної відповідальності.

Однак демократія — це набагато більше, ніж просто участь у виборах, і є безліч інших способів брати участь у політичному житті та управлінні країною. Дійсно, ефективне функціонування демократії залежить від звичайних людей, які якомога більше використовують ці та інші засоби. Якщо ж люди лише голосують раз на чотири або п'ять років (або взагалі не голосують) і більше нічого не роблять, то не можна сказати, що правління в країні здійснює народ.

Демократія буде неповною без ретельного дотримання прав людини. Також демократія неможлива без таких прав:

- **Свобода думки, совісті та релігії:** людям необхідно мати можливість вільно думати, дотримуватися будь-яких поглядів, що важливі для них, при цьому не піддаючись за це покаранню.
- **Свобода вираження поглядів** дозволяє не тільки мати можливість думати те, що ви хочете, але і привселюдно висловлювати свою думку незалежно від того, якою вона може бути.
- **Свобода мирних зібрань та асоціацій** дозволяє вам обговорювати ідеї з іншими людьми, які цього побажають, створювати групи за інтересами або збиратися для того, щоб висловити протест проти тих рішень, із якими ви не згодні. Це надзвичайно важливо, щоб різні точки зору ставали відомі та враховувалися.

Тяжке матеріальне становище, погане здоров'я або відсутність житла — усе це може створити перешкоди для реального волевиявлення виборців.

Тому боротьба за демократію є боротьбою і проти соціальної несправедливості.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Демократія — це форма управління, яка передбачає участь у ньому всього народу.

Голосування на виборах в Україні не обов'язкове, але є одним зі способів долучитися до розбудови демократії

Відкрите голосування

? Розгляньте фотографію. Чи свідчить вона про забезпечення рівності волевиявлення?

Ознаки демократії

Суверенітет народу (джерело влади — народ)	Періодична виборність основних органів держави
Рівність усіх перед законом	Захист права окремих осіб та меншості
Розподіл влади	Гарантія прав і свобод громадян
Політичний плюралізм	Гласність у діяльності державних органів

Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії

- Демократія базується на певних принципах: поділ влади, вибори основних органів державної влади, плюралізм (багатоманітність), гласність, незалежний контроль більшості тощо.
- Демократія передбачає чесні й справедливі вибори, які мають бути загальними, прямими, відбуватися шляхом таємного голосування.
- Протягом історії людства сформувалися дві форми демократії: пряма й представницька.
- Демократія неможлива без таких прав: свобода думки, совісті та релігії, свобода виражати погляди, свобода мирних зібрань та асоціацій.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Поясніть, як ви розумієте поняття «демократія». Що є головним у розумінні демократії?
2. На яких принципах побудована сучасна демократія? Скільки існує форм демократії?
3. За допомогою додаткових джерел визначте обов'язки громадян України перед своєю державою.
4. Які принципи забезпечують справедливість виборів?
5. **Робота в парах.** 16-й президент США Авраам Лінкольн характеризує демократію як «владу народу, створену народом і для народу». Обговоріть і поясніть ці три ознаки.
6. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, якими є переваги та недоліки прийняття рішень шляхом консенсусу. Чи буде демократичним рішення, якщо більшість проголосує за позбавлення меншості певних прав?
7. Чому демократія неможлива без свободи думки, совісті та релігії, свободи виражати погляди й свободи мирних зібрань та асоціацій?

Авраам Лінкольн, що сформулював основні цілі демократії

Практичне заняття за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати презентацію за темою «Права дитини та їх захист».
2. Повторити основні права людини, дитини, громадянина.

Пригадайте

1. Назвіть міжнародні документи, що стосуються прав і свобод людини.
2. Чому права дитини захищені окремим міжнародним документом?
3. У якому документі нашої держави визначено права і свободи громадян України?

ХІД РОБОТИ

I. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп переглядають презентації та визначають ту, яка найповніше висвітлила тему.

II. Навчальна гра

Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Кожна отримує завдання: визначити, які права людини порушено в зазначених ситуаціях. Після обговорення в групах учні та учениці презентують свої висновки всім присутнім. Команда, яка першою виконає завдання правильно, перемагає.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Визначення, що необхідно знати дітям, щоб уміти захищати свої права.

Ситуації

1. Водій автомобіля збив пішохода. Від отриманих травм останній помер у лікарні.
2. У літньому таборі відпочинку старшокласники після вечері заходили до кімнат, де проживали діти молодшого віку, і змушували їх віджиматися, погрожуючи в разі невиконання фізичною розправою.
3. Двох неповнолітніх затримала поліція. У відділенні поліції їм не повідомили причини затримання.
4. 16-річний Андрій вирішив поїхати в Польщу за запрошенням свого друга. Проте йому відмовили у видачі закордонного паспорта.
5. Громадянка К. після закінчення університету тривалий час не могла знайти роботу за фахом і за порадою друзів вирішила розпочати власну справу, відкривши магазин.
6. Громадянка С. працює на великому заводі. У зв'язку зі складним економічним становищем уже три місяці їй не виплачують заробітну плату.
7. За рішенням міської ради громадянина П. (89 років, має інвалідність, пересувається на візку) було надано нову квартиру на першому поверсі.
8. Громадяни, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи, отримують від держави компенсації та пільги через втрату здоров'я.

Узагальнення за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія

Ситуація 1. Ви запізналися на урок і вчитель/вчителька не пускає вас до класу. Що ви зробите?

- 1) Підете гуляти по школі.
- 2) Звернетесь до директора зі скаргою на вчителя/вчительку.
- 3) Вибачитесь та попросите дозволу сісти на своє місце.
- 4) Нагрубите вчителю/вчительці та нахабно сядете на своє місце.

Ситуація 2. Ви їхали на велосипеді й зачепили маленьку дівчинку, яка впала. Що ви зробите?

- 1) Зупинитесь та нагромаєте на неї, щоб не плуталася під колесами, а гуляла на дитячому майданчику.
- 2) Зупинитесь, піднімете дівчинку і поїдете собі далі
- 3) Зупинитесь, піднімете дівчинку і відведете її додому.
- 4) Натиснете на педалі й хутко поїдете далі, сподіваючись на те, що мале дівча вас не запам'ятає.

Ситуація 3. Ви випадково побачили як хтось з учнів школи нишпорить по чужих кишенях. Що ви зробите

- 1) Покличете друзів і разом відведете порушника до директора школи.
- 2) Повідомите про це вчителів, адміністрацію школи.
- 3) Спробуєте власноруч затримати злодія та повернути на місце все знайдене в нього.
- 4) Перевірите ного кишені й заберете собі все, що знайдете.

Ситуація 4. До школи прийшов новий учень з інвалідністю. Як ви зустрінете його у своєму класі?

- 1) Зустрінемо привітно, як і всіх новеньких.
- 2) Відмовитесь з ним спілкуватися.
- 3) Спілкуватиметесь в окремих випадках або з умовою.

1. Проведіть конкурс на знання термінів і понять. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: права людини, права дитини, громадянин, булінг, насильство, жорстоке поводження, дискримінація, рівність, домашнє насильство, демократія, демократична держава, пряма демократія, представницька (опосередкована) демократія, опозиція.

2. **Навчальна гра «Передай іншому/іншій».** Учні та учениці об'єднуються у дві групи. Одна називає права людини, інша — права дитини. Кожен(-на) учень/учениця групи по черзі називає по одному з прав людини або дитини. Команда, яка правильно назве максимальну кількість, перемагає.

3. **Навчальна гра «Ситуація».** Учні та учениці об'єднуються чотири групи. Кожна група отримує картку із завданням-ситуацією. Слід вибрати свій варіант розв'язання ситуації та обґрунтувати його.

4. Зобразіть права дитини у вигляді піктограм.
  - Усі діти мають право вільно висловлювати свою думку.
  - Усі діти мають право на відпочинок і дозвілля.
  - Усі діти мають право на повноцінне харчування.
  - Усі діти мають право на здобуття освіти.
  - Усі діти мають право на отримання медичної допомоги.

5. Заповніть пропуски в текстах.

Права дитини, визнані Конвенцією ООН, можуть бути поділені на п'ять груп згідно з традиційною класифікацією прав людини: ...

Головними правами людини, що забезпечують її життя, цінність її особи, свободу, недоторканність, правовий захист, є громадянські або особисті права. Громадянські права не надаються державою, а лише охороняються та гарантуються нею.

Серед громадянських прав, закріплених у Конвенції, можна виділити: ...

6. Яка з ознак демократії «приховується» в її назві?

А народовладдя	Б гласність
В поділ влади	Г плюралізм

Тестові завдання
для підготовки до
тематичного контролю за
розділом VI. Права людини
і громадянина. Демократія
rnk.com.ua/101501

Плани-схеми для різних форм роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Розгляньте ілюстрації і прочитайте підписи до них. З'ясуйте значення слів і термінів, які ви не зрозуміли. Зверніть особливу увагу на виділені слова.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст уже вивчених параграфів, перегляньте їх.
6. Поясніть висновки до параграфа, використовуючи його зміст.
7. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникли запитання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою явищ тощо, зверніться до додаткових джерел.
8. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
9. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Робота з підручником

Як працювати з поняттям

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо воно містить терміни й слова, у значенні яких ви не впевнені, то з'ясуйте його за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).
3. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття.
4. Перекажіть визначення поняття своїми словами. Поміркуйте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.

Робота в парі

Робота в малій групі

ОЦІНОЧНИЙ ЛИСТ РОБОТИ В ГРУПІ

Кожна позиція оцінюється від 0 до 2 балів.

№ з/п	Критерії оцінювання	Бали
1	Ви брали активну участь у роботі групи	
2	Ви вносили вдалі пропозиції, які врахувала група	
3	Ви надавали підтримку іншим членам групи, заохочуючи їх до роботи	
4	Ви висунули нову ідею, що сподобалася та була оцінена іншими	
5	Ви вдало узагальнювали думки інших і просували роботу групи вперед	
6	Ви доповідали класу про результати спільної роботи	

Як працювати в парах

1. Оберіть партнера/партнерку.
2. З'ясуйте зміст завдання, яке вам необхідно виконати. У разі його нерозуміння порадьтесь в парі або зверніться по допомогу до вчителя/вчительки.
3. Опрацюйте матеріал, запропонований для виконання завдання.
4. Обговоріть із партнером/партнеркою свої думки щодо виконання завдання. Не перебивайте одне одного. Не намагайтеся нав'язати свою точку зору партнеру/партнерці. Якщо ви не розумієте його/її думку, попросіть пояснити.
5. За результатами обговорення презентуйте спільне рішення.

Як працювати в малих групах

1. Сформуєте групу та розподіліть повноваження. Виберіть того, хто інформуватиме аудиторію про результати роботи групи.
2. Ознайомтеся із завданням, яке вам необхідно виконати.
3. Відповідно до повноважень, розподілених між членами групи, виконайте завдання. Не забувайте про дотримання поваги до думок інших і взаємну відповідальність за роботу групи.
4. Ознайомте аудиторію з результатами виконання завдання. За наявності різних точок зору повідомте про них.
5. Заповніть оціночний лист роботи в групі.

Як підготувати навчальний проєкт

Проєкт — це будь-яка самостійна справа, яка передбачає:

- 1) оригінальний задум (мету);
- 2) виконання роботи за певний проміжок часу;
- 3) конкретний результат, що демонструється (предмет, зроблений своїми руками; захід, підготовлений самостійно; вирішення суспільно важливої проблеми; результат самостійних досліджень тощо).

Правила проєктної діяльності

- 1) Кожен/кожна може розпочати власний проєкт.
- 2) Кожен/кожна може об'єднатися з іншими під час роботи над проєктом.
- 3) Кожен/кожна може вийти з проєкту, якщо при цьому він не підводить інших.
- 4) Кожен/кожна може не брати участь у жодному проєкті.

Як проводити дискусію

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, часто протилежні точки зору.

1. Під час дискусії дотримуйтеся правил:
  - 1) Необхідно критикувати ідеї, а не людей, які їх висловлюють.
  - 2) Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
  - 3) Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення.
  - 4) Кожен має рівні право й можливість висловити свою думку.
  - 5) Виступи мають відбуватися організовано за дозволом учителя/вчительки.
  - 6) Будь-яка точка зору підлягає обговоренню та не може відкидатися без нього.
  - 7) Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
  - 8) Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.
2. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви розумієте сутність проблеми, яка обговорюється.
3. Якщо ви хочете щось зауважити на виступ того чи іншого учасника дискусії, спочатку уважно дослухайте його та лише після цього висловлюйте свою точку зору.
4. Пам'ятайте, що найкращим способом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти та аргументи. Висловлюйтеся чітко й зрозуміло.
5. Сперечайтесь чесно й відверто, не намагаючись викривити висловлювання інших учасників дискусії. Не використовуйте образливих слів ні щодо них, ні щодо їхньої позиції.
6. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, визнайте це.
7. Завершуючи свій виступ, підбийте підсумки та сформулюйте висновки.

У разі виникнення труднощів під час роботи зверніться по допомогу до вчителя/вчительки

Проведення дискусії

Агора (у перекладі з давньогрецької — місце зборів, площа) — ринкова площа й місце для народних зборів у давньогрецьких містах, осередок суспільного життя. Навколо агори розташовувалися храми, державні установи, майстерні й крамниці.

Археологія — галузь історичної науки, що вивчає речові пам'ятки від найдавніших часів і реконструює за ними давню історію суспільства. На завершальному етапі роботи археолог виступає як історик, що використовує для своїх висновків і речові, і писемні джерела.

Архів — установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів із метою їхнього використання для подальших досліджень.

Бібліотека — культурно-освітній заклад, де зберігаються друковані й рукописні матеріали, книги.

Булінг (від англ. *bully* — «хуліган», «задирака», «грубіян», *tobully* — «задиратися», «знущатися») — утиск, дискримінація, цькування, а також тривалий процес свідомого фізичного або психологічного жорстокого ставлення з боку однієї особи або окремої групи до іншої або інших.

Влада — здатність примушувати і впливати незалежно від бажань інших. За демократії народна більшість володіє цими ознаками, і саме вона є джерелом влади.

Всесвітня історія — історія, що вивчає події та закономірності розвитку людства, формування єдності світу.

Генеральна Асамблея ООН — один із головних органів організації, зібрання всіх членів для обговорення і прийняття важливих рішень.

Геноцид (у перекладі — «рід», «плем'я» та «вбиваю») — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення або цілих народів із національних, етнічних, расових, релігійних або корисливих причин.

Глобальне потепління — стрімке відхилення від норми температури поверхні Землі, яке спричиняє зміну клімату та перетворює природне середовище окремих регіонів планети на непридатне для життя людини.

Громада — 1) адміністративно-територіальна одиниця місцевого самоврядування; 2) сукупність громадян України, які спільно проживають у міському або сільському поселенні, мають колективні інтереси та визначений законом правовий статус.

Громадський простір — простір, пов'язаний із певними типами громадської діяльності, такими як спілкування, дозвілля; простір, що створює умови для прогулянок і відпочинку, творчості й освіти, громадської активності, є місцем висловлення власної позиції тощо.

Громадянин — особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується правами її громадянина і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Громадянська освіта — поєднання окремих наук про людину й суспільство, що вивчають окремі сфери людських відносин (пізнання, працю, спілкування, управління) у різних сферах — культури, господарства, суспільного поділу, організації влади.

Декларація — документ, у якому викладено основні наміри, проголошені принципи.

Демократична держава — держава, заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення прав громадян, їх рівної участі у формуванні державної влади та контролю за її діяльністю.

Демократія — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Держава — особлива форма організації співжиття спільнот людей, яка характеризується наявністю системи органів влади, законів, території тощо.

Державний кордон — фактичні або уявні лінії в сухопутному, водному, повітряному просторі та надрах, які визначають межі державної території з усіма її ресурсами. Кордон відділяє територію однієї держави від іншої.

Дискримінація — ситуація, за якої особа та/або група осіб за їхніми ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі.

Екологія — наука про взаємовідносини живих істот та навколишнього середовища.

Етикет — система правил поведінки, поширена в певних соціальних групах.

Етнографія — наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут, суспільний устрій народів.

Етніміка — наука, що вивчає походження назв народів.

Забобони — упередження, віра в існування надприродних сил, у долю, ворожіння, віщування тощо.

Закон — документ, який містить правила поведінки, встановлені державою.

Звичай — усталене правило поведінки, що протягом тривалого часу існує в певному суспільстві, соціальній групі тощо.

Ідентичність — сукупність установок, уявлень, пов'язаних із власним усвідомленням (самоідентифікацією) індивіда та його самооцінкою в суспільстві.

Інклюзія — політика і процес, що передбачає збільшення ступеня участі та отримання більших можливостей у соціальному житті й навчанні для всіх людей незалежно від фізіологічних або психологічних особливостей.

Інтерпретація — роз'яснення, тлумачення подій, явищ, процесів.

Інформація — це новини, факти, знання, отримані в результаті пошуку, вивчення, спілкування тощо.

Інформація — відомості про об'єкти та явища навколишнього світу, їхні властивості, які підвищують рівень обізнаності людини.

Інформація — загальнонаукове поняття, яке включає обмін відомостями між людьми, між людиною та автоматичним пристроєм, між автоматичними пристроями, обмін сигналами у тваринному і рослинному світі.

Історія — наука, що вивчає минуле людства та закономірності його розвитку.

Історія України — наука, що вивчає події, пов'язані з розвитком людського суспільства на українських землях відповідно до послідовності, у якій вони відбулися.

Історико-етнографічний регіон — етнотериторіальне утворення в межах проживання всього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви містяться в історичних документах, символіці краю та історичній пам'яті народу. Це основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана з давнім етнічним корінням. Історико-етнографічні особливості регіону обумовлені й певною своєрідністю природних умов.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території на різних етапах її історичного розвитку.

Історична наука — система знань про минуле людства. Історія як наука складається з низки самостійних галузей історичного знання, а саме: економічної, політичної, соціальної, суспільної, воєнної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії держави і права тощо.

Історична пам'ять — сукупність знань та уявлень про спільне минуле. Вона покликана передавати досвід і знання про минуле для самоусвідомлення. Важливу роль у збереженні історичної пам'яті відіграють пам'ятки історії.

Історична подія — одинична, неповторна сукупність пов'язаних між собою дрібних фактів. Історичною подією може бути певна битва, укладення угоди, утворення організації, партії тощо.

Історичне мислення — різновид наукового мислення, розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сучасності й прогнозованого майбутнього. Джерелом та об'єктом мислення є історичні факти. Від кількості наукових фактів, накопичених пам'яттю, значною мірою залежить весь обсяг уявлень, що лежить в основі пізнання й розуміння історичного процесу.

Історичне явище — фрагмент історичної реальності, який притаманний певному періоду та має типові характерні ознаки. Прикладами історичного явища є виникнення українського козацтва, Українська революція тощо.

Історичний образ — результат історичного опису якоїсь події, що мала вплив на суспільний розвиток. Історичним образом може бути довільний переказ певної події, художній твір на основі вивчення історичного джерела про цю подію.

Історичний процес — послідовна тривала зміна явищ, що має закономірний характер. Наприклад: розселення людей територією України, формування української нації, національно-визвольна боротьба українців за незалежність держави тощо.

Історичний факт (слово «факт» походить від латинського «зроблене»; «те, що відбулося») — реальна, невігдана історична подія, що відбулася в певний час і в певному місці.

Історичний час — характеристика історичного процесу за датами (зміна пов'язаних між собою історичних подій).

Історичні джерела — усе створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства та відображає його історичний розвиток.

Історіографія — наука, що вивчає розвиток історичної думки.

Календар (у перекладі з латинської мови — вигук, сповіщення) — спосіб обчислення днів у році, система відліку часу, заснована на періодично повторюваних явищах природи: змінах пір року, фаз Місяця, руху Сонця.

Карта — умовно зменшене загальне зображення земної поверхні або її частин.

Конвенція — міжнародна угода з певних питань.

Контент — будь-яка інформація, яку можна прочитати, побачити, почути. Зазвичай це слово використовують у сфері інтернет-ресурсів. Це можуть бути текстові, графічні, аудіо- та відеоматеріали тощо.

Кочовий спосіб життя — спосіб життя, господарської діяльності, за якого скотарі-кочівники переміщувалися за своїми стадами від пасовища до пасовища, часто на великі відстані, і не мали постійного житла.

Культура — 1) усе те, що є результатом історії людства; 2) міра людяності людини; 3) усе те, що людина створила власним розумом, а не отримала від природи; 4) матеріальний і духовний прогрес як індивідів, так і різних соціально-національних спільнот; 5) історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражених у матеріальних і духовних цінностях, які створені самою людиною.

Легенда — розповідь, що представляє історичні факти або вигадані події про давнє минуле.

Легенда карти — перелік умовних позначень до карти. Він містить коротке текстове пояснення того, що зображено на карті.

Літопис — історичний твір, що розповідає про історичні події за роками.

Манери — зовнішні форми поведінки людини.

Медіа — інструменти та засоби передачі будь-якої інформації з будь-якою метою.

Медіатекст — будь-який носій інформації: художній або науковий текст, зображення, аудіозапис. Тобто в цьому значенні слово «текст» не передбачає набір слів або речень, а має на увазі певну інформацію у вигляді тексту, зображення або звуків, переданих будь-якими засобами й знаками, які може сприйняти та зрозуміти споживач медіатексту.

Меморіал — архітектурний ансамбль, скульптурна композиція, яка є витвором мистецтва і, як правило, увічнює трагічні події.

Мислення — свідоме сприйняття навколишнього середовища в усіх його проявах, створення уявлень про предмети і явища та виконання певних завдань.

Міжособистісні відносини — комплекс різних видів спілкування: вербальне і невербальне, міміка, жестикуляція, поведінкові особливості, емоційні прояви тощо.

Міф — оповідання про вірування давніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, героїв тощо.

Мораль — уявлення, норми та оцінки, що існують у суспільстві та впливають на поведінку людей.

Моральні цінності — стандарти, які допомагають людині визначити правильне й неправильне, добре й погане. Це розуміння необхідне для того, щоб приймати чесні й справедливі рішення в повсякденному житті.

Моральний вибір — вибір, який здійснює людина, керуючись своїми моральними цінностями.

Музей — культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, збереження й використання пам'яток природи, матеріальної та духовної спадщини.

Мультикультурне середовище — середовище, у якому співіснують представники багатьох культур.

Насильство — умисний фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється певними умисними діями. Особа, яка вчиняє насильницькі дії, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих дій і бажає або свідомо допускає їх настання.

Недискримінація — рівноправне ставлення та відсутність дискримінації, а також створення додаткових умов і середовища, де людина могла б реалізувати свої права.

Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі передають важливі для певної людської спільноти події.

Опозиція — об'єднання громадян, які можуть вільно висловлюватися та вказувати на недоліки влади.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — всесвітня міжнародна організація, діяльність якої спрямована на захист міжнародної безпеки й миру.

Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) — міжнародна організація, створена в 1945 р., спеціалізована установа ООН, яка за співпраці своїх держав-членів у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

Особистий простір — умовна область навколо людини, яку вона вважає своєю та захищає від зовнішнього вторгнення.

Самоідентифікація — ототожнення особою, групою осіб або спільнотою людей себе за певними ознаками; визначення образу себе, своїх моральних орієнтирів і цінностей, що визначають власну поведінку та рішення.

Самореалізація — розкриття потенціалу особистості за умови усвідомлення людиною самої себе.

Ситуація морального вибору — ситуація, яка містить у собі суперечність між двома взаємовиключними рішеннями або діями.

Палеографія — історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їхню зміну і розвиток, характерні особливості з метою прочитання та пояснення ким, коли та для чого написаний цей текст.

Пам'ятник — споруда, яка є витвором мистецтва, призначена для увічнення образу людей, подій, об'єктів, іноді тварин, літературних і кінематографічних персонажів тощо.

Періодизація історії — виокремлення послідовних етапів у суспільному розвитку людства. Поділ на етапи відбувається відповідно до чинників, які є загальними для більшості регіонів світу.

Права людини — визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави й суспільства, у яких вона живе та забезпечення яких можливе в умовах досягнутого людством прогресу.

Прислів'я — короткий народний вислів із повчальним змістом.

Причинний зв'язок — об'єктивний зв'язок між дією (бездіяльністю) тієї або іншої особи й певним наслідком.

Публічний простір — будівлі, вулиці, площі, парки тощо, які відображають міське життя в усіх його різновидах.

Ратуша — будівля, у якій розташовується міська влада.

Реставрація — відновлення пам'ятки, історичного джерела, пошкодженого часом, для подальшого збереження.

Соціалізація особистості — процес залучення індивіда в суспільство шляхом збагачення його досвідом попередніх поколінь (знання, цінності, моральні норми, традиції тощо), який допомагає йому нормально функціонувати в суспільстві.

Справедливість — правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь.

Топоніміка — наука, що вивчає походження назв географічних місцевостей, або топонімів (у перекладі — місць).

Традиція — елементи культури, стереотипний спосіб поведінки, що відтворюються та передаються з покоління в покоління й зберігаються протягом тривалого часу.

Українська національна культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених українським народом протягом його історії.

Хронологія — наука про вимірювання історичного часу.

Цінність — будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини (суспільства), заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого живе.

Передмова. 3

Розділ I. Людина, природа, суспільство та історія

- § 1. Людина. Унікальність і неповторність кожної людини 5
- § 2. Людина і природа. 9
- § 3. Людина і суспільство. Групи (спільноти) у людському суспільстві 13
- § 4. Минуле людини й суспільства. Що таке історія. 17
- § 5. Культура як цінність 21

Практичне заняття за розділом I.

Людина, природа, суспільство та історія . . . 27

Узагальнення за розділом I.

Людина, природа, суспільство та історія . . . 28

Розділ II. Людина як особистість і особа.

Громадський простір. Спільноти людей

- § 6. Людина як особистість і особа 29
- § 7. Особистий і громадський простір. 33
- § 8. Соціалізація. Людські спільноти в минулому та сучасності. Правила, яких необхідно дотримуватися в різних спільнотах 39

Практичне заняття за розділом II. Людина як особистість і особа. Громадський простір. Спільноти людей 46

Узагальнення за розділом II. Людина

як особистість і особа. Громадський простір. Спільноти людей 48

Розділ III. Дослідження суспільства та історії.

Інформація. Історичні джерела

- § 9. Інформація, її властивості і форми. Текст і медіатекст. 50
- § 10. Історичні джерела та їхні різновиди 56

§ 11. Робота з інформацією та історичними джерелами	61
§ 12. Збереження інформації та історичних пам'яток. Пам'ятники	67
Практичне заняття за розділом III. Дослідження суспільства та історії. Інформація. Історичні джерела.....	74
Узагальнення за розділом III. Дослідження суспільства та історії. Інформація. Історичні джерела.....	77
Розділ IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення	
§ 13. Історія як наука і навчальний предмет.....	79
§ 14. Історичні факти, події, явища та процеси. Історичний образ	88
§ 15. Історичне мислення. Причинно-наслідкові зв'язки	92
Практичне заняття за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення ..	97
Узагальнення за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення ..	99
Розділ V. Орієнтування в історичному часі та просторі	
§ 16. Календарний та історичний час	101
§ 17. Географічний та історичний простір	107
§ 18. Українська держава на історичних картах у різні часи свого існування. Історико-етнографічні регіони України	112
Практичне заняття за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі.....	118
Узагальнення за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі.....	121
Розділ VI. Права людини і громадянина. Демократія	
§ 19. Права людини і громадянина. Права дитини.	123
§ 20. Протидія порушенню й замовчуванню порушенням прав людини і громадянина.....	131
§ 21. Демократія: принципи та механізми.....	137
Практичне заняття за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія	143
Узагальнення за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія	144
Плани-схеми для різних форм роботи.....	145
Словник	148